
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

«ЗЕЛЕНІ КІМНАТИ»: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ

Київ 2012

ББК —
З 48

Авторський колектив:

Н.П. Бочкор; О.М. Цільмак, доктор юридичних наук, доцент;
О.В. Швед, канд. соціологічних наук; Л.О. Шевченко, канд. психологічних наук; С.І. Яковенко, доктор психологічних наук, професор

Загальна редакція:

О.М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор
К.Б. Левченко, доктор юридичних наук, професор

Упорядник: Н.П. Бочкор

Рецензенти:

Л.М. Балабанова, доктор психологічних наук, професор ХНУВС
В.І. Московець, канд. соціологічних наук, доцент ХНУВС

Рекомендовано до друку Методичною Радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 3 від 29 березня 2012 р.

Надруковано за фінансової підтримки Фондації ЮніКредіт

З 48

«Зелені кімнати»: психологічні особливості організації роботи з дітьми / Н.П. Бочкор, О.М.Цільмак, О.В. Швед та ін. — К. : «Україна», 2012. — 112 с.

ISBN....

Видання містить поради для фахівців, які проводять допит дітей, що стали жертвами чи свідками сексуального насильства. У книзі пропонуються методики, які можна використовувати для опитування дитини, рекомендації щодо місця, часу, тривалості проведення допиту, наводяться основні вікові психологічні характеристики дітей різного віку.

Видання розраховане на фахівців кримінальної міліції у справах дітей, психологів, соціальних педагогів та інших спеціалістів, які беруть участь у допиті дітей-свідків, чи постраждалих від сексуального насильства.

УДК
ББК

ISBN 978-966-2157-

- © Колектив авторів, 2012
- © Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012
- © Одеський державний університет внутрішніх справ, 2012
- © Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», 2012
- © Кримінологічна асоціація України, 2012

ЗМІСТ

Вступ	4
Глава 1. Сексуальне насильство та його наслідки для дітей <i>Н.П. Бочкор, Л.О. Шевченко</i>	5
Глава 2. Як опитувати дитину: навички інтерв'юера <i>Н.П. Бочкор, О.В. Швед, Л.О.Шевченко</i>	9
Глава 3. Як побудувати допит дитини: етапи опитування <i>Н.П. Бочкор, О.В.Швед</i>	12
Глава 4. Методика допиту дітей різного віку. Характеристика основних психологічних особливостей дітей	22
4.1. Методика допиту дітей дошкільного віку <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	22
4.2. Методика допиту дітей підліткового віку (11 – 16 років) <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	28
Глава 5. Проблема оцінки достовірності свідчень. Критерії оцінки достовірності заяви дитини	54
5.1. Особливості прояву неправдивості в дітей дошкільного віку <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	60
5.2. Особливості прояву неправдивості в дитини молодшого шкільного віку <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	62
5.3. Особливості прояву неправдивості в дитини середнього шкільного віку <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	63
Глава 6. Врахування акцентуацій темпераменту та характеру під час допиту дітей та підлітків <i>О.І. Цільмак, С.І. Яковенко</i>	65
Додаток 1. Пам'ятка для проведення опитування	103
Список використаних джерел	104
Словник термінів	107

Вступ

Допит дитини, яка потерпіла від сексуального насильства чи стала свідком злочину є складним процесом, що вимагає особливого підходу та особливих навичок від інтерв'юера. Володіння цими навичками та використання спеціальних методик дасть змогу отримати від дитин достовірні і правдиві свідчення та, найважливіше, зменшити психологічну травматизацію дитини в процесі опитування.

Саме тому для ефективної організації роботи в «зелених кімнатах» фахівцю, який проводить опитування, важливо розуміти природу переживань, які відчуває дитина, що потерпіла від сексуального насильства, та розуміти вікові особливості розвитку дітей, і відповідно до цього використовувати техніки та методики опитування.

Цей посібник містить практичну та теоретичну інформацію, яка знадобиться представникам правоохоронних органів, психологам та соціальним педагогам, які проводять чи беруть участь в опитуванні дитини.

Глава 1. Сексуальне насильство та його наслідки для дітей

Сексуальне насильство щодо дитини – це взаємодія між дитиною та старшою за неї або дорослою людиною, де дитина використовується як об'єкт задоволення сексуальних потреб старшої за неї особи.

Сексуальне насильство над дитиною є латентним явищем. Діти та батьки дітей, які пережили сексуальне насильство, зазвичай не розповідають про те, що сталося, і не повідомляють про злочин у відповідні служби. На тему сексуального насильства важко говорити навіть фахівцям, які працюють з дітьми. Розповідь дитини про сексуальне насильство, яке над нею вчиняли, – тяжке випробування для тих, кому доводиться це вислуховувати.

Не меншим, а набагато складнішим випробуванням це є і для самої дитини.

Розповідати про те, що сталося, дитині складно через цілу низку тих відчуттів, які їй при цьому охоплюють:

- перш за все, це відчуття страху, адже дитина вірить усьому, що обіцяє зробити насильник (вижене з дому, скривдить когось із рідних чи друзів, уб'є улюблену собаку тощо);
- низька самооцінка (дитина часто вважає, що якщо це відбувається з нею, а з іншими дітьми – ні, це означає, що вона на це заслуговує);
- почуття провини (діти часто відчувають провину за те, наприклад, що недостатньо захищалися чи їх поведінка якимось чином провокувала насильника);
- відчай (дитина може думати, що ніхто їй не повірить і не зможе допомогти, буде тільки гірше);
- сором (дитина може боятись того, що близькі люди розсердяться чи відвернуться від них, коли дізнаються);
- заперечення (дитина може виправдовувати насильника тим, що він чи вона насправді не скривдили її сильно);
- любов (як відомо, значний відсоток випадків сексуального насильства над дітьми вчиняють їх рідні та близькі, до яких діти відчувають любов та прив'язаність).

Маленькі діти дивляться на дорослих як на всемогутніх та всзнаючих людей. Тому вони можуть вважати, що дорослі знають про

сексуальне насильство, яке над ними вчиняє насильник, отже так і маж бути.

На думку Н.К. Асанової¹, будь-яка форма жорстокого поводження з дитиною – це перш за все психологічна травма, яка зачіпає всі сфери життя дитини – фізіологічну, інтелектуальну, особистісну, між-особистісних стосунків та соціальної компетентності. Наслідком цих порушень є формування в сім'ї, де сталося насильство над дитиною, специфічних життєвих сценаріїв, які можуть мати глибокі наслідки для майбутнього дитини. У багатьох дітей, котрі зазнали насильства, можуть розвиватися неврози, алергічні захворювання, а також захворювання шлунково-кишкового тракту. Але найважчим наслідком насильства, пережитого в дитячому віці, є формування травмованої особистості, яка характеризується цілим комплексом психологічних особливостей. Їх нескладно розпізнати: низька самооцінка, неспроможність добиватися успіху і будувати продуктивні стосунки. В одних жертв наслідки насильства можуть проявлятися в агресії, жорстокості, схильності до саморуйнування, в інших – у безсиллі, невпевненості в собі, своїх силах, страхах.

За даними науковців та медичних працівників², сексуальне насильство призводить до:

- травматичних стресових реакцій (безсоння, страх, поганий апетит, хвилювання, тик, розлад шлунку, поява енурезу/енкопрезу, нічні жахи);
- нервово-психічних (гіперсексуальність, депресія та суїцидальна поведінка, порушення статевої ідентифікації, розвиток шизофренії);
- психосоматичних хвороб (хронічні болі в низу живота, дерматити, головні болі та інше);
- ушкодження генітальної/анальної ділянок; інфікування ВІЛ/СНІД та іншими ХПСШ, інфекціями сечовивідних шляхів;
- вагітності/аборту;
- вживання наркотиків, алкоголю, клею або інших хімічних речовин;

¹ Воспитательная программа по предупреждению насилия над детьми. Руководство для родителей и воспитателей / под ред. Н.К. Асановой, М., 1997

² Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу / за ред. Петрашук О.П. та Цушка І.І. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 248 с. ; Психологічна реабілітація дітей, які зазнали комерційної сексуальної експлуатації. Самовчитель для спеціалістів / Стефані Ділані, Колін Котеріл. – К. : 2004. – 64 с.; <http://donbass.ua/news/health/2010/11/08/nasilie-nad-detmi-vedet-k-razvitiju-shizofrenii.html>

- психологічних порушень (страх, низька самооцінка, безнадія, агресія, імпульсивність у поведінці, жорстокість, крадійство);
- тяги до флірту, поведінки, що провокує секс;
- поганого навчання (втрата інтересу до навчання, занять у секціях, погана концентрація, погана пам'ять, недисциплінованість);
- змішуванні понять любові та сексу;
- появи підозри та недовіри до дорослих тощо.

Крім короткочасних наслідків можливі й **довготривалі, серед яких:**

- порушення фізичних та емоційних кордонів протягом життя;
- порушення тілесної експресії, стилю рухів;
- сексуалізація поведінки;
- поведінкові розлади: мастурбація, підвищена цікавість до питань сексу, показ геніталій, агресивна сексуальна поведінка, асоціації «любов – біль» і т. ін.;
- домінування таких психологічних станів, як ненависть, страх, залежність, депресія.

Як показує практика фахівців, що працюють з дітьми, які постраждали від сексуального насильства, ці діти є групою ризику щодо втягнення в злочинну діяльність, у проституцію, виготовлення дитячої порнографії, а також нерідко мають прояви девіантної поведінки. Також частим наслідком сексуального насильства є потрапляння дитини в залежність від алкоголю чи наркотиків.

Психотерапевт Н. В. Тарабрина зазначає, що дуже важливо розглядати наслідки насильства, пережитого дитиною, враховуючи її вікові особливості³. У різні періоди життя реакція на подібну психологічну травму може проявлятися по-різному. Найбільш загальними симптомами, залежно від віку дитини, є:

- для дітей до 3 років – страхи, сплутаність почуттів, порушення сну, втрата апетиту, в поведінці відзначаються агресія, страх перед чужими людьми, потяг до сексуальних ігор;
- для дошкільнят – тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, огиди, почуття безпорадності, зіпсо-

³ Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса — СПб: Питер, 2001. — 272 с: ил. — (Серия «Практикум по психологии»).

ваності; в поведінці відзначаються регресія, відстороненість, агресія, сексуальні ігри, мастурбація;

- для дітей молодшого шкільного віку – амбівалентні почуття стосовно дорослих, труднощі у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, огиди, зіпсованості, недовіри до всього; в поведінці відзначаються відстороненість від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми;
- для дітей 9 – 13 років – те ж, що й для молодшого шкільного віку, а також депресія, почуття втрати відчуттів; у поведінці відзначаються ізоляція, намагання маніпулювати іншими дітьми з метою отримання сексуального задоволення, суперечлива поведінка;
- для підлітків 13 – 18 років – відраза, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття по відношенню до дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності; в поведінці відзначаються спроби суїциду, втечі з дому, агресивна поведінка, уникнення тілесної та емоційної інтимності, непослідовність і суперечливість поведінки⁴.

Всі ці особливості важливо знати і враховувати під час проведення допиту дитини, яка постраждала від сексуального насильства.

⁴ Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса — СПб: Питер, 2001. — 272 с: ил. — (Серия «Практикум по психологии»).

Глава 2. Як опитувати дитину: навички інтерв'юера

Щоб провести допит дитини, необхідно мати досвід спілкування з дітьми та розуміти дитячу психологію. Також необхідно мати навички критичного мислення, а для спілкування використовувати слова й аргументи зрозумілі та переконливі. Важливо бути добре підготовленим до всіх можливих реакцій та відповідей на поставлені запитання і не губитись у певних ситуаціях.

РОЛЬ ІНТЕРВ'ЮЕРА:

- бути об'єктивним. Не нав'язувати власних переконань дитині, а зосередитись на з'ясуванні фактів;
 - бути нейтральним. Завжди обдумувати та обговорювати альтернативні гіпотези;
 - бути дружнім до дитини – приємним, підтримуючим, не проявляти авторитаризму;
 - не сердитись, якщо дитина не так себе поводить і не так відповідає;
 - співпереживати та бути терплячим;
 - не травмувати дитину;
 - використовувати юридично захищені (придатні для суду) розроблені питання.
-

Вважається, що найкраще доручити проведення допиту дитини психологу, який є штатним працівником «зеленої кімнати». Такий фахівець уже має певний досвід налагодження контакту з дитиною, постановки запитань у формі, зрозумілій дитині. Вважається, що дитина почуває себе більш захищено і комфортно, якщо її допитує дорослий однієї з нею статі. Зовнішність та параметри мовлення (лагідний, приємний голос) цієї людини мають викликати довіру.

Досвідчений інтерв'юер повинен:

- Мати навички побудови взаємовідносин та встановлення контакту з дитиною.
- Бути гнучким та чуйним.

-
- Бути терплячим та хорошим емпатом. Емпатія полягає в допомозі дитині впоратися зі страхом, пов'язаним із раніше пережитим негативним досвідом. Варто висловлювати розуміння емоцій та проблем дитини, аби пом'якшити напруження й тривогу, які безперечно перешкоджають зосередженню уваги та викладу обставин справи⁵.
 - Бути об'єктивним.
 - Використовувати дружні та доступні для дитини способи, методи.
 - Спокійно реагувати на різну поведінку дитини чи ставлення, яке вона демонструє (діти можуть демонструвати елементи гіперсексуалізованої поведінки – мастурбацію, загравання до інтерв'юера. Маленькі діти на прохання інтерв'юера показати, як саме насильник торкався частин їхнього тіла, можуть буквально демонструвати, що з ними відбулось). Для інтерв'юера важливо зберігати спокій, проте не варто дозволяти таку поведінку або заохочувати її.
 - Уміти слухати. Знати, що іноді настає тиша, яку не можна переривати. Дитина може робити перерви в розмові, які дозволяють їй зібратися з думками та зосередитися або ж справитися з почуттями. Після цього інтерв'юер може отримати більше важливої інформації. Якщо дитина постійно замовкає після одного й того ж запитання, це означає, що саме те, про що ви запитуєте, має для неї особливе значення чи турбує її найбільше. Але важливо також відчувати, коли необхідно порушити тишу і перервати її. Якщо тиша затяглася надовго, ставте інше питання.
 - Мати почуття гумору і використовувати в разі потреби.

Під час інтерв'ю намагайтесь уникати:

- Прямого, пильного погляду на дитину упродовж усього допиту. Зосереджувати погляд на дитині потрібно не більше ніж 30 % від часу спілкування.
- Привнесення своїх власних проблем/тем в розмову, розповіді про власне минуле.

⁵“Як опитувати дитину”: Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / Авт.-упорядн.: А. Будзинська; Переклад: Л.Кухарська; Адаптація до кримінально-процесуального законодавства України: Г. Христова. – К. – 2009. – 64 с.

- Не вдягайте форму, а також надто відкритого одягу під час допиту. Це може налякати дитину, зробити її напруженою чи навіть нагадати їй про ситуацію насильства.
- Не майте на собі яскравих та великих прикрас, оскільки дитина буде концентрувати увагу на прикрасах, а не на розмові.

Слід враховувати рівень розвитку та рівень мови дитини, її пізнавальну здатність, можливі проблеми (наприклад, дитина зі специфічними потребами) або її специфічні медичні діагнози. Також необхідно зважати на культурні відмінності сім'ї, душевний стан дитини та її бажання брати участь у розмові. Існує спеціальний посібник з питань проведення допиту дітей, які мають специфічні потреби. Його англomовну версію можна знайти на веб-сторінці www.chadwickcenter.org.

Глава 3. Як побудувати допит дитини: етапи опитування

Допит дітей потребує ретельної та ґрунтовної підготовки, яка дозволить не лише отримати необхідні свідчення для з'ясування обставин справи, але й зменшити психологічне травмування дитини в процесі допиту.

Необхідно завчасно з'ясувати вікові та індивідуально-типологічні особливості дитини, соціальну ситуацію її розвитку, визначитися щодо участі в процесі законних представників дитини. Слід відзначити, що найсуттєвішими є вік та особливості розвитку дитини. Для цього потрібно за поспілкуватися з батьками, сусідами, іншими людьми місцем проживання дитини (вихователями, медичними та соціальними працівниками), які можуть надати інформацію про сім'ю та стосунки, що в ній склалися, отримати та узагальнити незалежні характеристики. Інакше кажучи, потрібно чітко розуміти, де саме і в чийй присутності буде проходити спілкування; з ким і про що буде говорити дізнавач.

Допит дитини має відбуватися в кілька етапів.

Етап I

Збирання історії та фактів. Перед допитом важливо зібрати якомога більше відомостей про ситуацію насильства над дитиною. Це дасть можливість інтерв'юєру зіставляти отримані свідчення в процесі допиту та відразу ставити додаткові запитання, якщо такі виникають. Тому до проведення допиту необхідно мати такі дані:

1. Що і коли було повідомлено стосовно випадку?
2. Які заходи були вжиті після виявлення факту насильства?
3. Чи допитували дитину раніше? Якщо так, варто ознайомитись із протоколом чи відеозаписом інтерв'ю.
4. Чи проводилася з дитиною робота з її реабілітації? Яка?

Також необхідно з'ясувати стосунки дитини з членами сім'ї та близьким оточенням. Окрім цього, незайвою буде інформація про друзів (їх імена), номер школи та класу, де навчається дитина, важливі речі та події в її житті (день народження, улюблені свята, наявність домашніх улюбленців тощо).

Зібрана «історія» дитини не повинна впливати на об'єктивність. Обміркуйте альтернативні гіпотези, бо можливо:

-
- а) насильство відбулось, як описано;
 - б) насильство було, але не так, як описано;
 - в) розповідь дитини вами неправильно інтерпретується (наприклад, дитина проявляє велику обізнаність про будову тіла представників протилежної статі, оскільки живе в сім'ї нудистів, за традиціями якої ходити оголеним цілком природно);
 - г) насильства не було взагалі.

Перш ніж допитати дитину, важливо допитати дорослого, якому відомо про випадок насильства. Від нього важливо отримати такі дані:

- 1. Яким чином випадок насильства став відомим?
- 2. Який зв'язок має дитина з насильником?
- 3. Як дитина називає інтимні частини тіла?
- 4. Чи готували дитину до інтерв'ю?

Необхідно провести опитування членів сім'ї. Опитувати членів родини та саму дитину краще в різні дні. У ході розмови важливо з'ясувати таку інформацію:

- 1. Якими є умови проживання дитини в сім'ї (чи хтось із членів сім'ї зловживає алкоголем, наркотиками, вчинення насильства в сім'ї тощо)?
- 2. Якими є традиції, побут сім'ї? Чи є якісь специфічні життєві цінності або погляди, які можуть впливати на формування сексуальності дитини та її ставлення до сексуального життя і тіла людини (наприклад, традиції нудизму)?
- 3. Чи помічали члени сім'ї зміни в поведінці дитини – прояви синдрому «брудного тіла» (бажання дуже часто митися, вдягати на себе занадто багато одягу тощо), симптоми посттравматичних стресових реакцій (енурез, нічні кошмари, безсоння, втрата апетиту тощо), або ж навпаки – прояви сексуалізованої поведінки (зміна стилю одягу, зачіски, макіяжу на більш яскраві та відверті, провокативна поведінка тощо)?
- 4. Чи була дитина коли-небудь свідком сцен сексуальних стосунків, брала участь у перегляді порнографічних фільмів? (Ця інформація важлива для оцінки правдивості свідчень дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Відсутність досвіду інтимного життя, а також обмежений доступ до подібної інформації в такому віці ставлять під сумнів можливість вигадати ситуацію сексуального насильства. Водночас, якщо дитина стала свідком сцен сексуальних стосунків, вона може перенести цю ситуацію

і на себе. **Але пам'ятайте: діти дошкільного та молодшого шкільного віку без впливу дорослої особи не можуть вигадати ситуації сексуального насильства через відсутність необхідного життєвого досвіду).**

5. Чи потерпала дитина від інших видів насильства?

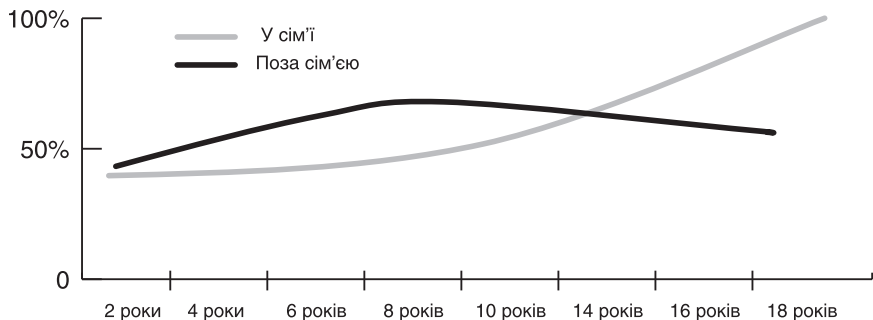
Після збору попередньої інформації проводиться робота з самою дитиною – теж у кілька підфаз.

Етап II

Розмова з дитиною складається із чотирьох фаз і починається з підготовки дитини до цієї процедури.

За день до допиту дитину важливо попередити про проведення допиту та пояснити, для чого він потрібен. Це може зробити хтось із батьків, або, наприклад, соціальний працівник у притулку. Важливо, однак, утриматися від рекомендацій щодо того, як дитині необхідно відповідати на запитання та яку інформацію надавати. Такі рекомендації можуть вплинути на сприйняття подій дитиною та в результаті призвести до надання неповних чи не зовсім правдивих свідчень.

Необхідно пояснити батькам, що їх присутність під час допиту може зашкодити оцінці ситуації. Батьки, якщо вони будуть присутні при допиті, можуть отримати великий шок або розчарування і не зможуть після цього належно підтримувати дитину. Їх емоції можуть бентежити, лякати дитину. Через сором, почуття провини, страху розчарувати чи втратити довіру батьків дитина може приховати правду в їх присутності. У разі, коли один або обоє з батьків, власне, і є насильниками, їх присутність може лякати дитину. Так, за даними досліджень в деяких європейських країнах, 28% насильників – самі батьки, і діти не стануть розповідати історію насильства в їх присутності. Діти у віці 5 – 9 років найчастіше зазнають сексуального насильства з боку близьких родичів (братів, вітчимів, батьків, інших членів сім'ї). Діти підліткового віку можуть більше потерпати від насильників поза сім'єю. Наведено приблизну схему залежності випадків сексуального насильства над дитиною у сім'ї та поза сім'єю від віку.

Залежно від віку дитини, а також її індивідуальних психологічних та особистісних особливостей під час допиту можна використовувати спеціальні матеріали. Це в багатьох випадках може допомогти налагодити ефективну комунікацію з дитиною.

Засоби «комунікаційної допомоги», які необхідно мати в «зеленій кімнаті»:

1. Детальні анатомічні малюнки людей (жіночої та чоловічої статі)
 - для сором'язливих/збентежених дітей,
 - для маленьких дітей.

Іноді діти не можуть чи не хочуть говорити, але на малюнку можуть показати, що з ними сталося.

2. Олівці, фарби та папір для описання/змалювання про насильство.
3. „Обличчя почуттів” для малих дітей для звіту про їх почуття (злість, радість, страх, тощо).
4. Іграшка-телефон, щоб дитина могла говорити. Це інструмент, що може допомогти розмові з маленькими дітьми. Можна застосовувати й інші подібні засоби, такі як м'які іграшки, скаутки «для секретів» тощо.
5. Анатомічні ляльки (хлопчик та дівчинка).

Предмети комунікаційної допомоги *мають використовуватись*: як анатомічна модель, допомога для демонстрації, інструмент дослідження станів дитини або створення відповідних стосунків розуміння між дитиною та дорослим. Вони *не можуть бути використані* як діагностичний тест, для ситумування фантазії дитини, а також для використання навідних питань.

Необхідно мати на увазі, що не всі діти розуміють, що таке насильство. Як показують опитування, 5 із 10 дітей, що залучалися до виготовлення дитячої порнографії з елементами сексу, сказали, що вони ніколи не потерпали від насильства. 30% дітей, що зазнали домашнього насильства, також є жертвами і сексуального насильства, однак часто не розрізняють ці види насильства.

ПАМ'ЯТАЙТЕ

- необхідно мати предмети комунікаційної допомоги при собі, а не шукати їх після початку інтерв'ю;
 - малі діти мають дуже малу концентрацію, будьте уважними до знаків втоми, дозволяйте їм рухатися під час інтерв'ю, робіть перерви, якщо треба, а потім продовжуйте.
-

ПІД ЧАС РОБОТИ З ДИТИНОЮ ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

- Що змінило настрій дитини?
 - Яка тема змінила настрій?
 - Яка тема спричинила зміну в поведінці?
 - Яка тема призвела дитину до спроби відволікти інтерв'юера?
 - Які теми дитина обминала зовсім?
 - Що уразливість дитини говорить вам?
 - Що його/її мова тіла говорить вам?
 - Як дитина співпрацювала з інтерв'юером? (відсторонено, чи добро-зичливо)?
-

Переходимо безпосередньо до самого допиту.

Можна відзначити 4 фази допиту, які разом, як було рекомендо-вано раніше, не повинні бути довгими за 1 годину:

Фаза 1. Побудова взаєморозуміння – 10 хвилин. Завдання, які ставляться під час цієї фази:

1. Встановити з дитиною контакт.

Для цього можете навести з дитиною розмову на нейтральну тему (наприклад, „коли був твій день народження?“, „хто був запро-шений?“, „де ви святкували?“). Оцініть, наскільки легко дитина йде на контакт, може і хоче спілкуватися на нейтральні теми.

2. Пояснити дитині мету та причини проведення допиту.

3. Домовитися з дитиною про умови проведення допиту, роз'яс-нити їй її права, домовитися про перерви.

На цьому етапі важливо показати дитині, що ви надасте їй необ-хідну підтримку. Ні в якому разі не можна залякувати дитину. Поясніть дитині, що вона може корегувати інтерв'юера, якщо інтерв'юер не-правильно її зрозумів або припустився помилки. Поясніть, що ви не були там, де відбувалися події, і тому будете ставити багато різних за-питань. Також поясніть, що можливо будете ставити ті самі запитання (можете, наприклад, сказати, що «маєте погану пам'ять, бо старі за віком»). Насправді, однакові або подібні питання дають можливість з'ясувати, чи дитина не вигадує, але намагайтесь ставити запитання у варіаціях, а не постійно одне й те ж саме.

Поясніть також дитині, що вона не в школі, тобто не повинна за-робляти «оцінки».

ІНТЕРВ'ЮЕР МАЄ ЗНАТИ:

- діти залежать від дорослих, які мають допомогти їм відновити події в пам'яті;
 - діти не виправляють дорослих, бо вважають, що дорослі завжди праві;
 - сила пам'яті залежить від мови, розвитку і досвіду;
 - діти впевненні, що повтор одного й того ж запитання говорить про те, що вони надали неправильну відповідь.
-

Також необхідно пояснити, що не можна говорити неправду і, можливо погратися з дитиною в гру „правда – брехня”, щоб зрозуміти, чи вона розрізняє поняття. Наприклад, сказати «я зараз обідаю з тобою в ресторані» – це правда чи брехня? Також попередити, що якщо дитина не знає, так і говорити „Я не знаю”, а не придумувати.

4. Оцінити рівень розвитку дитини: наскільки вона володіє мовою, чи розуміє всі ваші запитання та слова, які ви використовуєте.

Наприклад, діти молодше 8 років можуть погано розуміти і некоректно використовувати прийменники: „на”, „під” тощо. Для з'ясування цього, можна попросити дитину на малюнку показати, що знаходиться „під”, „біля”, „на”, „в”, „поза”. Прийменники мають бути відповідними до описання дитиною позицій тіла, знаходження одягу. Попросіть дитину маніпулювати предметами або за допомогою маркерів продемонструвати знання. Маленькі діти також можуть погано орієнтуватися в часі та просторі. Тому також важливо перевірити, які вони називають дні тижня, пори року, чи правильно розрізняють поняття «вчора», «завтра» тощо.

5. Пояснити дитині, що інтерв'ю записується (документується) і як цей запис буде надалі використовуватись.

Фаза 2. Уведення в завдання – 10 хвилин. Починайте з вільних описових відкритих запитань: „Чи можеш сказати мені, чому ти сьогодні тут? Як ти гадаєш?” Якщо дитина відповість, переходьте до наступної фази.

Якщо ні, то необхідно використовувати цілеспрямовані сфокусовані запитання: „Я розмовляю з дітьми, які мають проблеми. Чи ти мав/мала проблему?” Якщо дитина не говорить знову, то використовувати прямі питання. Використовуйте малюнки ляльок (дівчинку та хлопчика) або ляльки (для дітей до 7 років) і дізнайтесь, чи дитина

розрізняє частини тіла і функції цих частин („Де є очі? Для чого вони? Що можна робити очима?“) та інше. Чи дитина знає торкання (гарні та не гарні), чи це траплялось з нею? Чи є різниця між притисканням, лоскотанням та відчуттями болю? Чи бачив/ла або відчував/ла геніталії інших (такого ж віку або старших).

Після того як ви з'ясували, як дитина називає частини тіла та наскільки розуміє їх призначення, можете переходити до наступної фази.

Фаза 3. Розмова про випадок насильства – 20 – 30 хвилин.

Можете ставити відкриті запитання. Якщо дитина почала говорити, то стимулюйте вільне згадування, запитуйте про специфічний «епізод пам'яті», який вас цікавить. Формулюйте ваші питання від загальних до специфічних, відповідно:

- *хто?*
- *де?* (але знайте, маленькі діти погано орієнтуються в просторі);
- *коли?* (проте пам'ятайте, що маленькі діти можуть мати погане розуміння про час. Для них можуть виявитися складними визначення місяця, дня, періоду, коли з ними сталося насильство);
- *що?* (трапилось, але також бачив/ла, чув/ла, відчував/ла).

Повторіть/проконтролюйте запитання, щоб перевірити припущення: „Ти казав, це трапилось в кухні? У спальні?“ Це дасть можливість перевірити, наскільки правдивими є свідчення дитини.

ПАМ'ЯТАЙТЕ

- 1) Якщо дитина не відкрилася, то проконсультуйтеся в інших членів команди, що можна ще зробити.
 - 2) Не говоріть дитині, що ви знаєте, що з нею чинили сексуальні дії.
 - 3) Не називайте самі ім'я конкретного насильника.
 - 4) Не говоріть, що ви думаєте про те, що з нею трапилось.
-

Підбадьоруйте дитину говорити якомога більше, запитуючи: „Що трапилось потім?“. Не перебивайте розповідь дитини, дайте їй можливість сказати все, що вона хоче сказати. Ставте відповідні запитання.

У присутності дитини краще не робити нотаток, оскільки діти бояться записів. Якщо хочете запам'ятати щось важливе, то можете малювати для пам'яті, але теж не бажано. Найкраще, якщо в приміщенні, де проводиться інтерв'ю, є можливість записати його на відео. Це також дасть вам змогу передивитися інтерв'ю ще раз та проаналізувати свідчення, а також поведінку дитини. Окрім цього, важливо, щоб хтось із ваших колег вів протокол інтерв'ю. Тоді всі відповіді дитини будуть записані. Бажано, щоб усі колеги перебували в робочому приміщенні «зеленої кімнати», а не в терапевтичному залі.

Бувають різні запитання:

1) *відкриті* («Розкажи мені, що трапилось», «Розкажи мені все, що ти пам'ятаєш» тощо). До цих запитань належать більшість із тих, що починаються зі слів що, хто, де, коли тощо. Ці запитання найкраще використовувати на початку інтерв'ю. Вони є найбільш коректними, оскільки дозволяють зберегти об'єктивність;

2) *запрошувальні* відповіді (такі як «так...», «mmm..», «угу...» тощо) також важливо використовувати, для того щоб підбадьорити дитину до продовження розповіді;

3) *сфокусовані* («Розкажи мені, як виглядав цей чоловік»). Ці запитання можна застосовувати, щоб деталізувати події, людей, про які свідок уже розповів;

4) *навідні* запитання («Це трапилось вночі?» «Це був твій батько, чи не так?»). Такі запитання використовувати не рекомендується, оскільки дитині часом легше просто повторити інформацію, яка міститься в запитанні, ніж згадувати щось.

5) *запитання з варіантами відповіді* («Це трапилось у спальні, в машині, в гаражі?», «Це трапилось вдень, вночі чи і вдень, і вночі?»). Ці запитання кращі, ніж попередні, оскільки менше наводять на першу-ліпшу відповідь. Проте вони також небезпечні, оскільки ви можете не передбачити всі можливі варіанти відповіді, а дитині знову ж легше обрати один з варіантів, який ви їй пропонуєте, ніж згадувати реальні травматичні для неї події.

Не варто застосовувати примушування та залякування («Ти не підеш звідси, поки не відповіси на запитання») та обіцяти винагороду («Після того, як розкажеш, отримаєш подарунок»).

Не рекомендується надавати стосовно справи інформацію, якої дитина не знає.

ТИПОВІ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ДОПИТУ:

- Чи знаєш, чому ти прийшла/ов зустрітись зі мною?
 - Хто тобою опікується? З ким ти спілкуєшся?
 - Розкажи про свою сім'ю.
 - Що це (показуючи на ляльку)?
 - Ти коли-небудь бачив це (частини тіла ляльки) в інших людей?
 - Ти говорив/ла мамі (тітці, бабусі тощо) про те, що з тобою трапилось?
 - Ти говорив, що батько/вітчим/мама/дядько торкався/лася тебе?
 - В яких місцях він/вона тебе торкався/лася?
 - Він/вона зробив/ла щось погане?
 - Де це трапилось?
-

НЕ ВАРТО ставити запитання „чому” («Чому він торкався тебе?» або «Чому він вибрав тебе?»). Дитина (і не тільки дитина) на такі запитання не зможе дати відповідь.

Фаза 4. Завершення роботи з дитиною – 10 хвилин. Ви провели допит дитини і можете прощатись з нею. Проте перед тим, як завершити допит:

- Впевніться, що дитина пододала стрес.
- Зробіть перерву – пограйте в гру, що не пов'язана з темою.
- Поверніться до нейтральної теми.
- Подякуйте дитині за її участь у розмові. Дякуйте саме за участь, а не за те, що вона/він розповіла/ів.
- Якщо запис відбувався на відео, то поясніть дитині, що це відео не буде ніколи показано іншим людям, які не займаються даною проблемою. Особливо це стосується жертв дитячої порнографії, які вже бояться відеорекамер.
- Запитайте дитину, чи в неї нема до вас питань. Це допоможе дитині відчувати завершеність вашої розмови і дасть можливість спитати про ті речі, які її/його, можливо, турбують.
- Порадьтеся з членами команди, якщо у вас виникли якісь запитання чи проблеми стосовно роботи з дитиною.
- Відчуття безпорадності або почуття розповіді часто є важкими. Поговоріть з членами команди, щоб зняти з себе негативні емоції.

Етап III

Розмова з сім'єю. Цей етап є важливим у тих випадках, коли дитина постраждала від насильства поза межами сім'ї або ж з боку одного з членів сім'ї, проте інші знаходяться поза підозрою. У цій ситуації дитина після опитування повернеться додому. Перед цим важливо провести розмову з членами сім'ї.

Члени сім'ї, особливо батьки, як правило, дуже важко переживають ситуацію, що склалася. Прояви їх емоцій, з якими вони часто не в змозі розібратися самотійно, можуть ще більше зашкодити дитині, яка намагається справитися з ситуацією. Тому важливо, поділитися відповідною інформацією (тією, що ви можете розголосити) з членами сім'ї. По можливості, проінформуйте їх про те, що робитиметься далі. Якщо потрібно, направте їх з дитиною до відповідних медичних та психологічних служб.

КІЛЬКА РЕКОМЕНДАЦІЙ, ЯКІ МОЖНА ДАТИ БАТЬКАМ

- Важливо дотримуватись звичного ритму та порядку життя в сім'ї. Це дасть можливість дитині швидше адаптуватись.
 - Батькам важливо підтримувати дитину, проте не балувати її і надмірно не жаліти. Така реакція з боку батьків може призвести до того, що дитина замкнеться в собі.
 - Після опитування батькам не варто запитувати дитину про обставини насильства. Це травмує і дитину, і батьків. Краще дати можливість дитині поспілкуватися з психологом.
 - Варто скористуватися послугами психолога як дитині, так і членам сім'ї. Це допоможе пережити ситуацію та відновити довірливі стосунки в сім'ї.
-

Пропоновані рекомендації надають можливість застосовувати інтерв'ю з дітьми – жертвами сексуального та домашнього насильства для подальшого використання в судовому процесі.

Це захистить дитину від постійного травмування, якого вона знає від багаторазових та непрофесійних допитів.

Глава 4. Методика допиту дітей різного віку. Характеристика вікових психологічних особливостей дітей

4.1. Методика допиту дітей дошкільного віку

Практиці розслідування злочинів відомо чимало прикладів, коли діти віком 3 – 5 років повідомляли на допиті дані, які сприяли встановленню об'єктивної істини у справі. Водночас дітей рекомендується допитувати лише в разі крайньої потреби, позаяк допит може негативно вплинути на їх психіку.

Під час допиту дітей дошкільного віку необхідно використовувати цілеспрямовані психолого-педагогічні прийоми, засновані на знаннях їхніх індивідуально-психологічних особливостей, основних показників фізичного, психічного та інтелектуального розвитку та на вмінні знаходити ефективні методи й алгоритми проведення допиту.

Слідчим дуже важко проводити допит дітей дошкільного віку, тому що вони не знають психологічних та психофізичних особливостей дітей, не володіють методикою проведення їх допиту.

У статті 168 «Допит неповнолітнього свідка» чинного Кримінально-процесуального кодексу України зазначається, що «... допит неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років в присутності педагога, а при необхідності – лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього. Свідкові, який не досяг шістнадцятирічного віку, роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за завідомо неправдиві показання він не попереджається...». Отже в чинному КПК не вказується, з якого віку можна проводити допит дитини, що стала свідком або жертвою злочину. Не встановлює таких обмежень і новий Кримінально-процесуальний кодекс, який вступить в силу з 2013 року. А для слідства іноді вони є єдиними носіями інформації про злочинні діяння.

ОСНОВНІ ВІКОВІ ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Дворічна дитина мимоволі запам'ятовує те, що життєво значуще, емоційне, яскраве. Вона легше сприймає образний матеріал, ніж словес-

ний; орієнтується в найближчому просторовому оточенні, розрізняє напрями «вперед» і «назад», «догори» і «донизу», помічає зміни в розташуванні предметів, однак їй ще важко розрізнити значення слів «сьогодні», «завтра», «вчора». Її словниковий запас сягає в середньому 300 слів. Дитина може давати прості відповіді на прості запитання. Тому для полегшення дачі показань дитиною під час допиту слід використовувати іграшки-образи (наприклад: «Покажи на ляльці, де було боляче тобі», «Покажи на ляльці, куди дядя вдарив маму»). Чіткий та зрозумілий набір конкретних запитань сприятиме відновленню в пам'яті дитини того, що вона бачила, переживала. Тривалість допиту дітей дворічного віку не повинна перевищувати 5 – 10 хвилин.

На кінець третього року життя в дитини бурхливо розвивається активна мова, її словниковий запас зростає до 1500 слів. Обсяг уваги ще дуже вузький. Дитина легко відволікається новими чи більш яскравими об'єктами. Упізнання стає все більш диференційованим. Діти трьох років можуть давати лише нескладні відповіді на зрозумілі їм запитання. Часто при допиті залишаються незрозумілими деякі слова малюка, однак, емоційний стан сказаного добре діагностується. Трирічному малюку слід ставити конкретні питання: «де», «хто», «куди», «що», «який», «яка», «кого» (наприклад: «Де тобі боляче?», «Що робив дядя?», «Кого ти бачив: дядю чи тьотю?», «Куди дядя пішов?» та ін.). Стійкість уваги трирічної дитини в ігровій діяльності триває 25 – 27 хвилин, тому допит можна проводити протягом 10 – 15 хвилин.

У дітей трьох – п'яти років розвинута наочно-образна і рухова пам'ять. Вони можуть відтворити в середньому не більше 4 предметів (їх відображень) з 10 – 15 та два слова з 10. Малюки найлегше запам'ятовують те, що справило на них сильне враження. Їм властиве активне дійове мислення. Оскільки в них ще не розвинуте словесне мислення, їм легше що-небудь зробити, аніж розповісти про зроблене. Слідчий може зіткнутися з розходженням у показаннях дитини – між тим, що вона робить, і тим, як вона пояснює свої дії. Чим старша дитина, тим більше в неї розвивається спочатку наочно-образне, а потім й логічне мислення.

У дітей цієї вікової категорії швидко поповнюється активний словник – від 1500 до 2000 слів, вони можуть уже розмовляти багатослівними складними реченнями. Тому починати допит слід з питань «де?», «хто?», «куди?», «що?», «який?», «яка?», «кого?» та переходити до запитань, що вимагають логічного узагальнення («хто говорив?», «що говорив?», «як говорив?», «як впізнати?», «на що схоже?» та ін.).

Стійкість уваги в ігровій діяльності у п'ятирічної дитини зростає до 50 хв. Діти можуть безперервно гратися, однак в інших видах діяльності дитина ще не здатна довго зосереджувати увагу. Тому допит можна проводити протягом 15 – 20 хвилин.

У дошкільників від п'яти до шести-семи років набувають значення процеси мислення: упізнаючи предмети, дитина порівнює їх, використовуючи свої знання, хоча при цьому нерідко ще не вміє відділити те, що бачить, від того, що знає про предмет. Розвивається наочно-дійове мислення, потім образно-мовне. За допомогою мовлення діти почина-

ють мислено оперувати об'єктами, зіставляти їх, розкривати їх властивості й відношення, виражати цей процес і його результати в судженнях, міркуваннях.

Словниковий запас старшого дошкільника досягає 3500 – 4000 слів, деякі діти вміють читати прості тексти, писати літери, навіть нескладні слова; вони здатні досить зв'язно викладати власні думки, установлювати причинно-наслідкові та інші зв'язки.

Проведення допиту цієї категорії неповнолітніх обов'язково вимагає врахування їхніх вікових особливостей та копіткої попередньої підготовки слідчого. Так, він повинен:

- обрати місце та обстановку для допиту дошкільника (у «зеленій кімнаті», дитячому закладі, вдома), тобто там, де дитина відчуває себе більш захищеною;
- вивчити індивідуально-психологічні особливості малюка, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; улюблені ласощі тощо;
- вивчити його соціальне оточення та стосунки з ним, про його товаришів, кумирів;
- з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована і т.п.); чим була зайнята в цей момент, брала сама участь у події чи могла тільки спостерігати її, чи була ця подія в центрі її уваги;
- з'ясувати, чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини;
- дати можливість дитині звикнути до себе та встановити довірливі стосунки з нею, для цього необхідно попередньо зустрітися (три-шість разів);
- настроїти дитину на процес допиту (дитина будь-якого віку повинна йти на допит, усвідомлюючи, чому і для чого вона тут);
- розказати про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка;
- запросити на допит вихователя, психолога, тобто осіб, які допоможуть краще підібрати психолого-педагогічні методи для проведення допиту;
- підготувати перелік запитань до дошкільника та узгодити

його з компетентним вихователем;

- підготувати наочний матеріал (іграшки, макети, фотографії, малюнки тощо), тому що дитині іноді краще показати, ніж сказати;
- підготувати відеокамеру, мікрофон для відеозапису.

Підготовка наочного матеріалу має свої певні особливості. Так, наприклад, при підборі ляльок для дітей дворічного віку можна використовуватися безстатеві ляльки. Однак, уже з трирічного віку дитина розуміє власну стать (дівчинка або хлопчик) та розрізняє вікові особливості людини (немовля, дівчина, хлопець, тьотя, дядя, дід, бабуся), тому при їх допиті слід застосовувати іграшкових тварин, ляльку жіночої та чоловічої статі різновікових категорій (дідусь, бабуся, малюк, немовля, юнак, «вагітна» лялька, жінка, чоловік та ін.). Перед демонстрацією іграшок слід з'ясувати, чи розуміє дитина вікові та статеві відмінності ляльок.

Допит дитини дошкільного віку умовно можна поділити на такі етапи:

1. *Вільна бесіда*. Слідчий може разом з дитиною роздивитися картинку, іграшку, кімнату тощо. Він може поставити дитині такі запитання: «Як тебе звати?», «У тебе є брат (сестра)?», «Як його (її) звати?», «Як звати твою маму?», «У яку гру ти сьогодні грав?», «З ким грав у гру?», «З якими іграшками ти любиш гратися?», «Покажи, де твої іграшки ночують?» тощо. Під час цього етапу слідчий вивчає індивідуально-психологічні особливості дитини. На цьому етапі відбувається адаптація дитини до слідчого та навпаки – слідчого до неї.

2. *Встановлення психологічного контакту з дошкільником*. Слідчий всіляко заохочує дитину за її розповідь про себе та рідних, підкріплює самооцінку малюка та впевненість у собі. На цьому етапі слідчим вивчаються ритм, темп, невербальні засоби спілкування дитини та визначаються найбільш дієві психолого-педагогічні прийоми допиту дошкільника. Слідчий демонструє дитині іграшки-образи, підготовлені для використання в процесі допиту, та з'ясовує, чи розуміє вона вікові та статеві відмінності ляльок.

Якщо дитина не йде на контакт, то можна розпочати будувати якусь споруду з конструктора й прикинутись, що виникли певні труднощі в будівництві, однак при цьому не можна примусово залучати дитину «на допомогу». Треба, щоб дитина сама захотіла допомогти. Якщо дитина зовсім не йде на контакт, слід їй дати час для адаптації та звикання. Дитина повинна відчувати, що їй нічого не загрожує. Тільки терпіння та педагогічна майстерність забезпечують успіх.

Ці два етапи можуть бути пролонгованими. Щоб дитина звикла до слідчого та можна було з нею встановити контакт, йому треба прийти на зустріч з дитиною від трьох до п'яти разів. Однак, слід пам'ятати, що чим менша дитина, тим скоріше вона забуває те, що бачила. Тому в таких випадках можна використовувати для допиту дитини когось із знайомих їй осіб.

3. *Активізація емоційної сфери.* Після того як контакт з дитиною встановлено і вона звикла до слідчого, він оживляє в пам'яті дитини цілісний образ, явище, активізує її емоційну сферу за допомогою згадування, з розгляду малюнка, іграшки, предмета, що мають пряме відношення до злочинної події. Наочний матеріал повинен відповідати змісту допиту. Стимулом до активного пригадування може служити пропозиція дитині намалювати те, що вона спостерігала.

4. *Основна частина допиту.* У цій частині допиту дошкільнику послідовно ставляться запитання, які спрямовують його активність. Залежно від змісту допиту в ньому, в різних поєднаннях, використовуються такі прийоми, як запитання, пояснення, показ наочного матеріалу. Дошкільникові роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду.

Спочатку слідчий повинен ставити прості питання (що? хто? який? куди? та ін.) для відновлення в пам'яті дитини того, що вона бачила та переживала. Друга група запитань вимагає від дитини деяких логічних узагальнень, умовиводів, встановлення причинних зв'язків, розкриття змісту баченого чи пережитого (для чого? чому? навіщо? чим схожі? як узнати?, хто говорив?, що говорив?, як говорив? та ін.). Запитання треба формулювати чітко, конкретно, коротко: «Яку машину ти бачив?», «Якого кольору машина?» Неконкретні запитання часто призводять до неправильних, поверхових відповідей. У самому запитанні не повинно бути незрозумілих дитині слів. У кожному запитанні повинна бути лише одна думка.

Слід також ставити такі запитання, які викликали б у дітей різні образи – зорові, слухові тощо. Наприклад: «Що ти чув, коли був на набережній?» Слухові сприймання допомагають дитині точніше описати все, що характеризує явище, предмет. Крім основних запитань слідчий повинен використовувати і допоміжні. Наприклад: «А що ще ти бачив цікавого? Яка річка? Як вона називається?»

Відповіді дитини при допиті можуть бути розгорнутими і короткими. Вимагати на кожне запитання розгорнутої відповіді не слід, інакше допит втратить свою невимушеність, стане нецікавим для дитини. У процесі допиту дитина повинна висловлювати своє ставлення до

предметів і явищ, ділитися почуттями, переживаннями. Слід пам'ятати, що допит повинен проходити вільно, ненапружено, у звичайних, невимушених умовах. Слідчий повинен стежити за ходом допиту, спрямовувати його, не давати відхилитися від теми, вести бесіду жваво, емоційно.

5. *Уточнення показань дитини.* Для уточнення показань слід використовувати наочний матеріал: картину, іграшку, модель, предмет у натурі. Наочний матеріал викликає зацікавленість, мовну активність. Висловлювання дитини в таких випадках безпосередньо спираються на відчуття і сприймання. Слідчий зіставляє отриману від дитини інформацію з наявною і в запитально-відповідній формі намагається усунути суперечності, неточності, неясності і т. п.

6. *Складання протоколу.* Слідчий переглядає відеозапис та записує в протокол отриману під час допиту інформацію (при цьому зберігаються лексичні особливості мови неповнолітнього).

Дітей можна умовно поділити на різні типи – «допитливий», «балакун» (товариські та відверті), «мовчун» (мовчазні та замкнуті), «фантазер» та «залежний» (навіювані та конформні). Слідчому під час допиту особливу увагу слід звернути на «залежного», батьки можуть навіяти такій дитині те, що вони хочуть, щоб дитина розповіла. Дитина, знаючи правду, буде її замовчувати й слідчому. Щоб отримати від неї інформацію, необхідно застосовувати певні непрямі методи допиту.

Деякі діти ніяковіють під час допиту можуть проявляти невпевненість, занижену самооцінку, надмірну чутливість до зауважень, соромливість тощо. Таким дошкільнятам, якщо вони жертви або свідки сексуального насильства, важко розказувати про дорослих про те, що робив злочинець. Щоб дізнатися про злочинні події, які відбувалися з дитиною, психолог (в «зеленій кімнаті», у дитячому садку, вдома) може запропонувати дошкільнику пограти в гру-драматизацію. Дитині іноді простіше відтворити з іграшкою дії злочинця.

Слід пам'ятати, що в грі важливий не тільки процес відтворення, але й його якість. У дітей п'яти-семи років розвинута не лише репродуктивна уява, але й зароджуються творчі форми – фантазії. Тому запропонована гра може відображати як реальність, так і фантазії дитини. Тому доречно її записати на відеокамеру. Після гри необхідно поставити дитині запитання-уточнення щодо тих чи інших подій та з'ясувати, чи вигадала (сфантазувала) вона ці події, які були розгорнуті в грі, чи вони відбувалися насправді. Запитання-уточнення можуть бути поставлені після перегляду з дитиною відеострічки із записом гри.

Іноді при допиті діти розпочинають самі розказувати, при цьому справжні показання вони плутають з фантазіями та вигадками. Вони так заграються, що й самі не пам'ятають, що казали до цього. Тому з такою категорією дітей слід поводити себе строго, однак не суворо. Їм слід нагадати, для чого вони запрошені й що їх неправдиві свідчення можуть мати наслідки як для самого дошкільника, так і для осіб, про яких йдеться у свідченні.

Уява в дітей справді менш керована свідомістю, але її зміст і продуктивність цілком залежать від обмеженого життєвого досвіду. Діти, створюючи образи в уяві, використовують тільки те, що їм відомо, тому їхня уява в цілому бідніша, ніж у дорослих.

Слід також пам'ятати, що не можна під час допиту допускати неприродні інтонації, зменшувальну, пестливу форму слів. Діти чутливі до фальші й не мають поваги до людей, що занадто відверто намагається сподобатися їм. Слідчому необхідно серйозно поставитися до того, що цікавить або хвилює дитину.

Дошкільники, спостерігаючи за навколишньою дійсністю, починають осмислювати, запам'ятовувати та логічно передавати побачене. Особливістю їхнього відтворення є те, що вони погано розбираються в причинних зв'язках, сприймають подію не в цілому, а лише окремі, часом другорядні її сторони. Діти цього віку намагаються наслідувати дорослих, що особливо яскраво виявляється в їхніх іграх.

4.2. Методика допиту дітей підліткового віку (11 – 16 років)

Для ефективного проведення допиту дітей підліткового віку, як і у випадку з дошкільнятами, фахівцю необхідно розуміти основні особливості дітей цього віку.

Відомо, що підлітковий період розглядається як такий, під час якого суперечності розвитку набирають особливої гостроти, адже перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини. Вони стосуються фізичної зрілості організму, а також відносин, які складаються в підлітків з дорослими людьми та однолітками. Еталони міжособистісного сприймання, якими користуються підлітки, оцінюючи оточуючих людей, стають все більш узагальненими і співвідносяться з ідеалами, цінностями і нормами.

ОСНОВНІ ВІКОВІ ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІДЛІТКІВ

Провідна діяльність – навчальна.

Психічне новоутворення – формування особистості.

Пубертатна криза (12 – 15 років) – ендокринна перебудова, статевий метаморфоз, прагнення до самовизначення, інтерес до протилежної статі та ін.

Соціальна ситуація розвитку в підлітковому періоді характеризується тим, що провідна навчальна діяльність попереднього періоду змінюється діяльністю, спрямованою на визначення власного місця у світі дорослих і в структурі суспільних відносин, на соціальне самовизначення. Тому це не щабель на шляху перетворення дитини в дорослого, а самостійний віковий період, що має свій глибокий зміст, особисте і суспільне значення⁶.

Біологічне значення підліткового періоду визначається як пубертатний період або період дозрівання. Фаза пубертатності виявляється не тільки в соматико-фізіологічних і нейроендокринних змінах, але і в особливих психічних зрушеннях, які можуть передувати фізичному дозріванню і зберігатися певний час після його завершення. Нижня межа нормального початку фізичної пубертатності припадає на 11 – 12 років, верхня – на 17 – 18 років⁷ виділяють дві головні фази, які називаються пубертатною стадією (негативна фаза) і юністю (позитивна фаза).

Окремі психічні ознаки початку пубертатного періоду з'являються, як правило, у віці 11 – 12 років у дівчаток і 12 – 13 років у хлопчиків. У більшості досліджень з психології підлітків підкреслюються такі *ознаки настання переломного моменту між дитинством і пубертатною стадією*⁸.

1. Найперші зрушення стосуються настрою і емоційно-вольової сфери. Настрій починає відрізнятися підвищеною лабільністю, постійними змінами веселості і безрадісності, смутку з відчуттям незадоволеності собою і навколишнім світом.

2. Світ психічних переживань підлітка стає пронизаним амбівалентністю і парадоксальністю: впевненість у собі змінюється боязкістю і соромливістю, надмірна активність – пасивністю, егоїзм чергується з альтруїзмом, прагнення до спілкування – із замкнутістю.

3. Підліток починає проявляти підвищену чутливість до критичних зауважень однолітків і дорослих (не батьків), до того, як на нього дивляться, що про нього говорять; стає легко збудливим, дратівливим і одночасно незахищеним, безпорадним. Період найбільшої чутливості індивідуальний у кожного підлітка. Здебільшого це період від 11 до 13 років.

4. Спостерігається загальне зниження працездатності з відчуттям фізичного нездужання, яке може супроводжуватися проявами вегетосу-

⁶ Ковальов В. В., Психиатрия детского возраста, 1979

⁷ Bühler Ch. Das Seelenleben des Jugendlichen. 4. Aufl., 1927

⁸ Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: Навчальний посібник / Н.Ю.Максимова, Л.А.Мороз, Л.І.Мороз, С.І.Яковенко. За ред. С.І.Яковенка; – К.: КЮІ КНУВС, 2005.— 200 с.

динної дистонії, функціональними порушеннями окремих соматичних систем – дихання, травлення, кровообігу тощо.

У підлітків з'являється гіпертрофоване *почуття дорослості*, яке виникає з двох причин:

а) особистісного джерела: усвідомлення й оцінка зрушень у фізичному розвитку і статевому дозріванні (цьому сприяє акселерація, яка створює умови для швидшої появи нового самовідчуття та самооцінки);

б) соціального джерела: дитина у взаєминах з дорослими об'єктивно не займає становища дитини, а включається в трудову діяльність, виконує серйозні обов'язки, коли характерна рання самостійність дитини.

Почуття дорослості – специфічне новоутворення самосвідомості – стрижнева особливість особистості, яка виражає нову життєву позицію підлітка щодо себе, щодо людей і світу, визначає зміст та спрямованість його соціальної активності.

У цей період сім'я і батьки часто втрачають свій авторитет. Вимоги батьків або їх тривога більше не мають стримуючої дії. Підліток більше не хоче, щоб його спрямовували, він стає «глухий до голосу, що закликає до слухняності» (Ж.Ж.Руссо). Його поведінка починає визначатися новим ставленням: «Якщо батьки не приймають мене таким, яким я є, хай залишаються самі, без мене». Інтереси, цінності батьків, їх установки починають сприйматися анахронічними, скрізь вбачається тільки негативне. У цей переломний у стосунках момент більшість батьків схильні звинувачувати дітей в егоїзмі. Тому з домінантою відходу від сім'ї у підлітка може бути пов'язане гостре переживання самотності, знедоленості в оточуючому його житті.

Таким чином, виникає конфлікт між дорослим та підлітком. Конфлікт – це наслідок невміння або небажання дорослого рахуватися з розвитком особистості в підлітковому віці і знайти підлітку нове місце поряд із собою.

Наступна особливість цього віку пов'язана з пошуком того, хто може зрозуміти, – як правил,о це компанії однолітків, з якими можна розділити інтереси, оцінки, захоплення; з пошуком друга. Частіше підліток тягнеться до компанії хлопців старше за себе, де прагне стати «своїм», він відчуває потребу дорослішати серед них. Таким чином, вийшовши із сім'ї і увійшовши в значущу для себе групу, яка у цей момент виконує для нього роль підтримки, він набуває відносної самостійності.

Психічні зрушення, якими супроводжується статеве дозрівання, поза сумнівом, породжують у підлітка потребу у визнанні однолітків, сприяють його незадоволення власним станом.

На думку Ш. Бюлера, психічна пубертатність характеризується тим, що «Я» підлітка повинне розкритися для зустрічі з «Ти». Це розкриття може бути здійснене як сприйняття іншого за принципом «доповнення», значущого для власних потягів, що прокидаються, або як вища (романтична) форма співзвуччя душ, заснована на спільному переживанні, на загальній оцінці навколишнього світу.

Психологія підлітків середнього шкільного віку (від 11 до 14 – 15 років) характеризується більш широкими пізнавальними процесами, самостійністю в роботі, бажанням спілкуватися з людьми, ростом самосвідомості, появою почуття обов'язку і відповідальності. Але в силу вікових

особливостей психіки вони не завжди правильно сприймають учинки людей. У підлітків сильно розвинуті самовпевненість і самолюбство, виявляються неврівноваженість у поведженні, велика чутливість до зауважень навколишніх, іноді різкість і брутальність, некритична оцінка своїх вчинків і недостатня твердість волі. Бажання їх часто не відповідають реальним можливостям, тому в них ще зберігається схильність до фантазій і вигадки.

З 14 – 15 років настає критичний період у житті дитини. Підлітки переростають у юнаків і дівчат, входять у життя, визначають свою долю, у них формується світогляд, з'являється потреба в самостійності, прагнення звільнитися з-під опіки батьків і вчителів. Це так званий перехідний вік – період становлення особистості. Неповнолітні цього віку мають підвищену активність і рухливість, великою збудливістю, у них різко міняється настрій. Характер і світогляд їх ще не сформувалися цілком. Часом вони не в змозі відрізнити гарне від поганого, сміливість від молодечства, волю від свавілля, почуття власного достоїнства від себелюбності, реальну мрію від фантазії. Іноді вони готові заради помилкового героїства і неправильно зрозумілого почуття товариства вчинити злочин, узяти на себе чужу провину, затвердити себе в компанії друзів будь-якими способами. Для цього віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких найпоширенішими є такі⁹:

- реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неувагою до його інтересів з боку дорослих. Така реакція проявляється у втечах із дому, в браваді в сп'янілому стані, а часом і в антисоціальних діях;
- реакція імітації за своєю суттю є наслідування певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати й антисоціальний герой;
- реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній сфері успіхом в іншій (неуспіх у навчанні багато підлітків компенсують «успіхами» в бійках);
- реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма – заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);
- реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників у групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування на своїй території;
- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін.).

Особливий стан підліткового періоду зумовлений складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості – основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка.

⁹ Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. Посіб. / Н.Ю.Максимова, Л.А.Мороз, Л.І.Мороз, С.І.Яковенко; за ред. С.І.Яковенка. – К. : КЮІ КНУВС, 2005.— 200 с.

Особливості вікових психологічних характеристик підлітків вимагають особливого підходу під час допиту.

Особливості підготовки до проведення допиту. Допит підлітка має тривати не більше однієї години. До проведення допиту підлітка необхідно ретельно підготуватися. Перш за все, по змозі, слід зібрати якомога більше відомостей про нього/неї, – для того щоби правильно встановити контакт підібрати до нього/неї ефективні методи й прийоми правомірного психологічного впливу та встановити істину. При цьому не слід збирати відомості про підлітка тільки від батьків або сусідів, – це створює небезпеку одержання односторонньої, необ'єктивної інформації. Потрібно збирати її і від однолітків, братів, сестер, друзів, приятелів, шкільних вчителів тощо. Для психологічної характеристики підлітка слід отримати такі відомості:

1. В яких умовах живе й виховується підліток:

- 1.1) склад родини (повна/неповна) сім'я, чи є брати, сестри);
- 1.2) стосунки між батьками, опікунами або між тими, хто виховує;
- 1.3) ставлення до підлітка батьків, опікунів або тих, хто виховує;
- 1.4) стосунки з братом(ами), сестрою(ами);
- 1.5) які застосовуються до підлітка заходи заохочення й покарання, як він реагує на них;
- 1.6) чи бувають у родині гості та як вони поведуться в присутності підлітка;
- 1.7) чи є у підлітка кумири серед родичів та близьких знайомих;
- 1.8) хто серед батьків, опікунів, або тих, хто виховує, є найбільш впливовим для підлітка?

2. Чи є у підлітка друзі, приятелі:

- 2.1) які стосунки між підлітками;
- 2.2) чи часто свариться з однолітками й що є причиною сварок;
- 2.3) з ким він проводить вільний час;
- 2.4) як до нього ставляться однолітки;
- 2.5) чи є в підлітка кумири серед приятелів, друзів, однолітків;
- 2.6) який статус у підлітка серед приятелів, друзів, однолітків;

-
- 2.7) чи знайомий підліток з особами, що скоїли злочин, та які між ними стосунки;
 - 2.8) хто з приятелів, друзів, однолітків має вплив на підлітка?
3. *Який рівень інтелекту та особливості його розвитку:*
- 3.1) чи навчався підліток у школі, чи вмів читати, писати;
 - 3.2) чи відвідує школу (інтернат);
 - 3.3) чи адаптований до шкільного режиму;
 - 3.4) яких зазнає труднощів у навчанні;
 - 3.5) як засвоює навчальний матеріал;
 - 3.6) чи багато читає, про що бажає читати;
 - 3.7) чим захоплюється;
 - 3.8) чи схильний до ручної праці, конструкторсько-технічних занять;
 - 3.9) наскільки підліток інформований про певні сторони життя (в залежності від змісту справи й мети передбачуваного допиту дитини)?
4. *Які особливості характеру та темпераменту в підлітка:*
- 4.1) активний або пасивний;
 - 4.2) урівноважений або легко збудливий;
 - 4.3) спритний або губиться в незнайомих ситуаціях;
 - 4.4) впертий або поступливий;
 - 4.5) похлипливий або сміливий;
 - 4.6) самолюбний або ранимий, чи часто плаче;
 - 4.7) скромний або любить бути в центрі уваги;
 - 4.8) товариський або замкнутий, сором'язливий;
 - 4.9) чи легко вступає в контакт із незнайомими людьми;
 - 4.10) чи здатний контролювати свою поведінку;
 - 4.11) чи здатний до брехні;
 - 4.12) чи має погані нахили або шкідливі звички й які саме?
5. *Як розвинений підліток фізично?*
6. *Які захворювання переніс підліток? Чи страждає від хронічних захворювань (усі перелічені відомості можуть бути отримані від медичних працівників школи, інтернату, місця проживання)? Чи є у підлітка:*
- 6.1) дефекти органів сприйняття (у першу чергу зору й слуху);

-
- 6.2) дефекти мови (заїкуватість, погана вимова) або інші фізичні недоліки, яких він соромиться, які теми розмови неприємні йому та можуть сильно схвилювати;
 - 6.3) психічні відхилення та які саме; чи вживає або вживав психотропні речовини та які саме; чи перебував або перебуває підліток на обліку в психоневрологічному, наркологічному диспансері?

7. В якому емоційному стані перебував підліток на момент сприйняття подій, що цікавлять правоохоронні органи? Чи:

- 7.1) був наляканий, схвилюваний;
- 7.2) був зайнятий у момент подій;
- 7.3) був у безпорадному стані;
- 7.4) брав сам участь у події чи міг тільки спостерігати її;
- 7.5) була ця подія в центрі його уваги?

8. Чим займався, як проводив час у період між сприйняттям події й допитом (це важливо для встановлення можливості «нашарування» вражень)?

9. Чи розповідав підліток комусь про події, про які його слід допитати, та кому й що саме?

10. Чи обговорювали дорослі ці події в присутності підлітка?

11. Яка мотивація підлітка щодо повідомлення правоохоронним органам певних свідчень про злочинну подію?

12. Яке ставлення підлітка до події (позитивне, негативне, нейтральне)?

13. Яке ставлення підлітка до правоохоронних органів?

Ретельно слід підбирати й місце проведення допиту. Офіційна обстановка може підкреслити важливість і відповідальність допиту. **ш•** у «зеленій кімнаті»;

- у кабінеті слідчого;
- у школі (інтернаті);
- у медичній установі (якщо підліток соромливий, замкнутий, невпевнений у собі, однак він має досвід спілкування з медичними працівниками й звик до того, що на їхні запитання потрібно відповідати);
- на місці розслідуваної події (коли підліток має погану зорову пам'ять, недостатньо володіє мовою для опису складної ситуації, розташування об'єктів у просторі, їх переміщення тощо).

Підсумком підготовки до допиту повинно бути складання плану зі зрозумілих за змістом та формою для підлітка послідовних запитань, а також з їх повторенням іншими словами.

Особливості проведення допиту підлітків

У підлітків ставлення до процесу допиту буває різним. Так, серед *основних мотиваційних позицій* слід виділити такі:

1. Співробітництва та співпраці (підліток із задоволенням співпрацює з правоохоронними органами та повідомляє ту інформацію стосовно події, що йому відома).

2. Конфронтації. Серед способів конфронтації слід виділити:

- вдаваної співпраці (для заведення слідства в «глухий кут»);
- негативізму (ненавидить міліцію та не бажає сприяти розслідуванню). Негативізм може виражатися у формі сарказму та опозиції;
- невтручання (не бажає співпрацювати з правоохоронними органами, займає позицію: «Нічого не знаю, нічого не бачив, нічого не скажу» або боїться наслідків, які можуть настати після дачі ним показань, боїться відповідальності, помсти тощо);
- зайвої самовпевненості (не вірить у верховенство закону та вважає, що він сам розкриє злочин);
- конформізм (надає ті свідчення, які хоче почути слідчий, тобто підлаштовується під процес допиту та особистість слідчого);
- імітації (під час допиту надає схожі показання, що є результатом наслідування кумира, який був допитаний раніше).

Слідчий повинен пам'ятати, що небажання підлітка співпрацювати з правоохоронними органами під час допиту може бути результатом:

- «геройства» (підліток вважає, що повідомлення даних (донос) не є благородним вчинком);
- дружби (він не вважає за необхідне зраджувати друзів та діє за принципом – «правда для друзів, брехня для ворогів»);
- власної зацікавленості (продиктована якимись особистими інтересами);

-
- впливу на підлітка з боку зацікавлених осіб;
 - негативного ставлення до правоохоронних органів;
 - невіри у верховенство закону;
 - страху;
 - установки друзів, приятелів, рідних, знайомих («ти не повинен нічого розказувати») тощо.

Для зміни мотиваційної позиції підлітка щодо процесу допиту та повідомлення даних, які цікавлять правоохоронні органи, слідчий повинен використовувати певні психолого-правові прийоми, зорієнтовані на:

- мотиваційно-спонукальну сферу підлітка і націлені на те, щоб змінити його позицію;
- пізнавально-інтелектуальну сферу підлітка, тобто покликати активізувати (інтелектуально) психологічні процеси (сприйняття, пам'ять тощо);
- на емоційно-вольові якості підлітка, тобто спонукають його до необхідної самообілізації для реалізації наміченого вчинку або реалізації діяльності;
- методи психологічного впливу, засновані на особливостях наявних у підлітка рефлексів – як умовних, так і безумовних.

Методи та прийоми психологічного впливу при допиті на підлітків застосовують у залежності від зайнятої ними позиції¹⁰. При виборі методу психологічного впливу слід враховувати, окрім зазначеної вище позиції підлітка, також сферу, на яку вплив буде спрямований (мотиваційну, пізнавальну, емоційно-вольову), маючи на увазі, що можливе поєднання методів та зміна залежно від ситуації і ставлення об'єкта впливу.

Отже, в процесі допиту в разі зайняття підлітком позиції співробітництва слід застосовувати такі методи психологічного впливу на:

1. Мотиваційну сферу:

а) метод стимулювання – з метою посилення вже наявних позитивних тенденцій живляються такі засоби, як схвалення, висловлення подяки, вдячності, їх реалізація відбувається за формулою: «Я до Вас добре ставлюсь і відчуваю щирю симпатію, моє ставлення буде кращим, якщо...»;

¹⁰ Цільмак О.М. Методи та прийоми цілеспрямованого психологічного впливу при оперативному опитуванні: метод. рек. / О. М. Цільмак, В. Д. Берназ, С. М. Мельник, та ін. // Методичні рекомендації. – Одеса : РВВ., 2007. – с. 71.

б) метод коректування уявлень про можливий розвиток ситуації в позитивному напрямі – підкреслювання переваг позиції співробітництва і перспектив такої лінії поведінки.

2. Інтелектуальну сферу.

а) метод надання допомоги в побудуванні системи уявлень реалізується шляхом:

- постановки конкретних запитань, що сприяють виникненню більш правильної картини;
- формулювання проблемних питань, що потребує мобілізації всього комплексу уявлень;
- образного (наочного) опису предмета чи явища для активізації пам'яті;
- використання аналогій, порівнянь, зіставлень;
- спільного обговорення та ін.

Наприклад, у разі виникнення труднощів у визначенні точного часу необхідну інформацію можна дістати за допомогою конкретних запитань: “Що і коли відбувалося в той час?”, “Згадайте, де Ви були до цього і коли звідти пішли?”;

б) метод навчання – формування необхідних знань, вмінь і навичок, що допоможуть вирішити проблему, зокрема – змінити поведінку в бажаному напрямі.

3. Емоційно-вольову сферу:

а) схвалення вольових зусиль для посилення стану мобілізації, нейтралізації впевненості підлітка у своїх силах, розгубленості. Сутність методу полягає в зосередженості уваги підлітка на позитивних моментах переживань. Наприклад, потерпілий від злочину підліток не може заспокоїтися, повідомити необхідні для розшуку злочинця дані, тому необхідно стимулювати кожну його спробу подолати свій стан (“Отак уже краще. Спробуймо ще згадати... Молодець...”);

б) навіювання необхідного стану – формування впевненості підлітка у власних силах та необхідності саме такої тактики поведінки. Це реалізується за рахунок впевненого тону, що не допускає сумнівів та вагань. Наприклад, при ознаках нервозності слід впевнено сказати: “Все в порядку. Все буде гаразд!”;

в) консультування, допомога в оволодінні методами самомобілізації – слідчий пояснює підлітку, як поводитись у випадках, коли він відчує розгубленість, страх.

У разі зайняття підлітком позиції конфронтації (опозиції) під час допиту слід застосовувати такі методи психологічного впливу на:

1. Мотиваційну сферу:

а) метод критики – його сутність виявляється через судження, що містять аналіз, узагальнення та об'єктивну оцінку діяльності чи поглядів, спрямовані на усунення помилок та розвиток почуття відповідальності за свою поведінку. Реалізується за рахунок таких прийомів, як співпереживання, докори, нерозуміння, жалю, обурення, негативного узагальнення. Наприклад, критика у формі співпереживання: “Я Вас розумію, але зрозумійте й ви мене”;

б) метод коректування уявлень про можливий розвиток подій в негативному напрямі – підкреслення недоліків обраної позиції і роз'яснення можливих негативних варіантів розвитку подій. Наприклад: “Ваша поведінка суперечить здоровому глузду. Вона може призвести до того, що...”.

2. Інтелектуальну сферу:

а) метод дезорганізації системи наявних уявлень і переконань – має на меті дезорганізувати інтелектуальні зусилля підлітка, позбавити його можливості діяти планомірно й продумано.

б) метод конкретизації уявлень підлітка про ситуацію – полягає в допомозі усвідомлення помилковості своєї позиції та сприянні її переосмисленню.

Прийомами можуть стати:

- сократичний діалог (підкреслення помилковості окремих суджень без оцінки позиції загалом);
- підкреслення позитивних сторін відмови від займаної позиції;
- конкретизація уявлень про ситуацію прийняття рішення.

в) стимулювання розумових процесів – полягає в дезорганізації інтелектуальних зусиль підлітка, позбавлення його можливості діяти планомірно й продумано. Застосовуються прийоми:

- створення високого рівня невизначеності;
- формулювання надто важких завдань;
- створення умов, що утруднюють пізнавальну діяльність;
- створення умов, що викликають перекручене уявлення про ситуацію;
- постановки незвичайних сенсаційних проблем.

Суть даного методу – різке збільшення зацікавленості підлітка в спілкуванні. І одночасно – зниження бар'єра недовіри шляхом повідомлення дуже важливої і незнайомої інформації або постановки

несподіваного запитання, що мотивує розумові процеси («Те, що я зараз скажу, допоможе Вам уявити всю ситуацію, і, сподіваюся Ви зважитеся на відверту розмову...»);

г) акцентація (підкреслення, посилення) позитивних сторін підлітка. Даний метод застосовується в разі, якщо уявлення про ситуацію, на основі якої індивід приймає рішення про те, як поводитися, суперечливе, і слідчий підсилює позитивну, бажану сторону цього уявлення. Для цього на певний час увага підлітка відволікається від небажаної уявної частини, від усіх обставин, що заважають йому погодитися із слідчим;

д) створення високого рівня невизначеності при вирішенні завдань, що стоять перед підлітком. Досвід показує, що такий прийом створює серйозні розумові труднощі для підлітка, що в підсумку викликає порушення розумової протидії, паралізує його волю до опору.

е) дезорганізація пізнавально-інтелектуальних процесів шляхом тривалого їх перевантаження, шляхом постановки занадто важких завдань. Метою цього є створення моменту розгубленості. Метод перевантаження має інше завдання – створити постійне надмірне навантаження на розумові процеси підлітка. Психологічні наслідки такого перевантаження добре відомі: зниження ефективності розумових процесів і зниження опору.

ж) дезорганізація пізнавально-інтелектуальних процесів шляхом створення зниженої здатності до переключення. Даний метод впливу ґрунтується на тій властивості пізнавально-інтелектуальних процесів, що вони мають певну «інерцію», і необхідність швидкого переключення викликає короткочасне зниження ефективності розумової діяльності підлітка. Тобто цей метод полягає у використанні інерції мислення і подальшого раптового переключення. Підліток активно зосереджується на одному з другорядних напрямів, і в момент, коли увага індивіда цілком зосереджується на цьому аспекті, впливає раптове «переключення» – ставляться запитання, що стосуються ключових обставин справи. Необхідно відзначити, що певною інерцією володіє не тільки спрямованість розумових процесів, але і їх інтенсивність. Більшість підлітків відчувають труднощі в разі необхідності перейти від стану розслабленості до крайньої мобілізації. Ця обставина використовується при застосуванні прийому «притуплення пильності»;

и) створення перекрученого уявлення про ситуацію. В основі даного методу лежить створення у особи, на яку впливають, свідомо помилкового уявлення про окремі сторони сформованої ситуації, і підлітком обирається необхідний варіант поведінки. Цей метод здійс-

снюється за допомогою застосування прийому «слідчо-оперативної хитрості».

Розглянуті методи інтелектуального протиборства ґрунтуються на використанні цих усіх закономірностей. Застосування методів протиборства вимагає від слідчих особливої обережності і високого почуття відповідальності, особливо важливі при цьому наступна об'єктивна перевірка й оцінка отриманих даних.

3. Емоційно-вольову сферу:

а) метод нейтралізації мотивів, що протидіють правильному рішенню, – спрямований на дезорганізацію волі підлітка і спонукання його до зміни своєї позиції і поведінки в цілому. Реалізується за рахунок прийомів: демонстрація переваги сил; завбачливе попередження можливих варіантів дій; показ даремності вольових зусиль; збудження жалості у підлітка до себе. Наприклад: «Ви намагаєтесь усміхатися, але на душі у вас тривожно. Ваша посмішка зовсім зникне, коли будуть пред'явлені деякі докази». Або ж: «Ваші зусилля абсолютно даремні. Навіщо так опиратися, все це марно, і мені шкода Вас»;

б) метод психологічного примусу – реалізується категоричною вимогою («Я вимагаю, щоб ви ...»), попередженням про притягнення до відповідальності, наказом;

в) пресинг – передбачає психологічний вплив, що призводить до капітуляції. Застосовується в надзвичайних випадках у межах закону (запобігання злочину, затримання злочинця, попередження масових заворушень та ін.) за допомогою прийомів: поширення чуток, психологічної ізоляції («обривання зв'язків»), використання пасток та ін.

Методи та прийоми психологічного впливу на підлітка

Серед основних правомірних методів та прийомів психологічного впливу при допиті підлітка слід виділити такі:

- переконання;
- примушення;
- навіювання (вселяння, сугестія);
- постановка і варіювання розумових задач;
- прикладу;
- приховування інформації;
- маніпуляції;

-
- цільовий обмін інформацією (взаємний обмін даними, при цьому потрібно дати мінімум, а одержати максимум, причому розкривати бажано лише ті факти, які не завдадуть потенційної шкоди слідству) тощо.

Вибір певних методів залежить від:

- реальної уразливості підлітка (рис його характеру, епізодів біографії, наявної ситуації...);
- мети намічуваного впливу (зміна мислення, залучення до співробітництва, одержання інформації, одноразового сприяння...);
- власних можливостей (володіння часом, уміннями, знаннями, компетентними помічниками...);
- персональних установок слідчого (його рівня моральної допустимості).

І. Отже, метод «переконання». Під переконанням розуміється, з одного боку – різнобічний вплив на особистість підлітка з метою формування в нього одних якостей і коректування інших, а з іншого боку – спонукання до визначеної діяльності. Основними компонентами переконання є:

- інформування (розповідь),
- роз'яснення,
- доказ,
- скасування,
- бесіда.

У спонуканні підлітка до діяльності важлива роль відводиться інформуванню.

Розповідаючи щось підлітку, можна обрати індуктивний шлях, тобто розглядати послідовно факти, явища, події і потім робити узагальнення; можна обрати дедуктивний шлях, тобто спочатку висловити загальні положення і потім наводити факти для їх підтвердження.

Аналізуючи «роз'яснення» як один з компонентів переконання, можна виділити найбільш типові його види:

- схематичне;
- доказове;
- розмірковуєче;
- проблемне.

«Схематичне роз'яснення» доречно, при інструктуванні, коли підліток повинен засвоїти та запам'ятати почуте. Таке роз'яснення ведеться чіткою, зрозумілою мовою, короткими фразами.

«Доказове роз'яснення» – це виклад фактів, що з логічною послідовністю приводить до відповідних висновків.

«Розмірковуюче роз'яснення» полягає в тому, що слідчий ставить різні запитання, змушуючи підлітка задумуватися над ними, а сам шляхом ряду певних психологічних міркувань приводить його до необхідного висновку.

«Проблемне роз'яснення» відрізняється від попередніх тим, що сам слідчий відповіді на поставлені питання не дає. До відповідей приходить підліток, але матеріал для роз'яснення подається йому таким чином, що наштовхує на висновок, потрібний слідчому.

Тут варто враховувати й елементи доказу, що будуються за законами логіки і свідчать про те, що доказ буде ефективним, якщо спиратимеся на факти, правильні за своєю суттю, чи такі, що сприймаються підлітком як правильні. Доказ буде тим переконливішим, чим ретельніше слідчий добере аргументи. До них належать:

- достовірні факти;
- визначення основних понять конкретної області знання;
- положення, істинність яких була доведена раніше.

Найбільш важливими для практичної діяльності слідчих є факти. Люди звикли спиратися на факти. Факти створюють у них відповідну налаштованість на сприйняття дійсності, формуючи установку.

Скасування має ту ж природу, що й доказ. Доводячи підлітку одну ідею, слідчий тим самим скасовує іншу. У психологічному ж плані тут мається певна різниця. Вона пов'язана з тим, що скасування має справу з критикою усталених поглядів підлітка, з руйнуванням старих і формуванням нових установок. Звідси в процесі скасування потрібно поряд з логічними прийомами використовувати й психологічні. Успішність скасування багато в чому пов'язана з тактикою співбесіди.

Процес переконання завжди повинен допомагати людині розібратися у сформованих обставинах, допомагати прийняти правильне рішення, виявити допущені помилки, усвідомити свою провину. Переконання повинне допомагати формувати мету, лінію поведінки на майбутнє.

Для того щоб метод переконання дав необхідні результати, треба пробудити уявну діяльність у підлітка, направити так, щоб підвести підлітка до певних висновків (наприклад, до переконання давати правдиві свідчення або показання).

Для активізації і спрямованості переконуючої розумової діяльності можуть бути використані різні засоби. Так, може проводитися цілеспрямований розгляд певної події, даватися оцінка поведінки підлітка в минулому й у сьогоденні, оцінка залежності спонукальних причин для здійснення злочинних дій і т.д. Важливе значення для цього має інформація про те, як можуть поставитися до його вчинків особи, яких він любить.

У процесі переконання припускається і використання стимулювання. Це може виражатися в словесному схваленні, підтримці думок того, кого переконують, його дій.

Переконання у всіх випадках є процесом, що завжди включає такі основні елементи:

- викладення певних аргументів;
- передання інформації, що підтверджує правильність наведених аргументів;
- вислуховування сумнівів, заперечень підлітка;
- викладення нових доводів з урахуванням заперечень;
- повторення окремих доводів і елементів переданої інформації з метою більш повного впливу на хід розумових процесів підлітка.

При здійсненні переконання варто враховувати всі позитивні риси, здібності підлітка, відповідним чином акцентувати на них увагу, використовуючи також і протиставлення їх особливостям, установкам інших суб'єктів. Дуже важливо виявити пункти коливань, сумнівів підлітків. У зв'язку з цим у процесі застосування методу переконання варто уважно вивчати особистість підлітка, спостерігати за його реакціями, змінами в поведінці, міміці, жестах і т.д.

Безумовно, процес переконання припускає обов'язкове з'ясування аргументів і заперечень з боку підлітка. Якщо виникають сумніви чи висловлюється заперечення в процесі переконання, необхідно з'ясувати причину і з її врахуванням відновити процес переконання новими аргументами.

Різновидом методу переконання є повне словесне відтворення подій, що мали місце, (заснованих на окремих фактах і уяві) з метою переконання в тому, що відома вся сукупність фактів, для того щоб вчасно перевірити свої припущення. Подібний прийом допустимий тільки в тому разі, якщо є достатня можливість правдиво відтворити визначену подію. Це досягається ретельним збором, вивченням окре-

мих фактів, винятково ретельним продумуванням, логічним осмисленням усієї сукупності фактів і відносин. Цей прийом має на меті:

- збуджувати асоціативні зв'язки у підлітка;
- переконувати його в наявності всієї сукупності фактів, у їх повній доведеності;
- збуджувати визначений емоційний стан, що полегшує процес сприйняття доводів;
- висловлювати репліки (навіть спростування окремих фактів), що підтверджують правильність загальної відтвореної картини події;

Обов'язкові умовою застосування методів переконання є встановлення психологічного контакту, що, як правило, характеризується позитивним ставленням до переконуючого, бажанням сприймати його доводи, наявністю дійсно повного сприйняття і розуміння переданої ним інформації.

Слід зазначити, що переконання обов'язково повинно:

- відповідати рівню розвитку підлітка;
- будуватися з урахуванням вікових, освітніх, професійних та інших індивідуальних психологічних особливостей підлітка;
- бути послідовним, логічним, доказовим;
- збуджувати психічну активність підлітка;
- містити як узагальнені положення, висновки, так і конкретні факти, приклади;
- містити аналіз відомих фактів;
- слідчий сам повинен щиро вірити в те, у чому він переконує;
- враховувати можливості й особливості самого підлітка.

Застосовувати метод переконання при впливі на конкретного підлітка слід по-різному, суто індивідуально. Переконання передбачає «м'який» вплив на індивіда, ставить метою радикально скорегувати його погляди, щоб тим самим вплинути на подальшу поведінку. Такий варіант є найбільш етичним способом впливу, тому що тут немає грубого насильства чи підступного проникнення в підсвідомість підлітка.

Метод переконання застосовується для:

- довгострокової зміни уявлень і установок підлітка в необхідному напрямі;
- залучення до співробітництва;
- спонукання підлітка до потрібного вчинку.

За технічним виконанням переконання являє собою явну, часом і приховану дискусію, що доповнюється якимось стимулюючим впливом.

Кожна людина має своє ставлення до чого-небудь або кого-небудь. Існують три градації подібного ставлення:

- явна симпатія (схильність до прийняття чого-небудь);
- байдужність (з легким ухилом у той чи інший бік);
- заперечення (неприйняття).

Усяка спроба грубо нав'язати бажану думку призведе лише до негативного результату, тому що підліток завжди опирається обмеженню волі вибору.

Для зміни ставлення підлітка до чого-небудь, потрібно переорієнтувати його настроєність. Варто враховувати, що:

- у двобой розуму й установки частіше перемагає установка;
- у ході зміни установок підлітку треба показати спрямованість і зміст необхідних змін; все це повинно бути ним сприйняте й зрозуміле;
- зміни відбудуться успішніше, якщо вони співзвучні потребам і мотиваціям підлітка;
- простіш за все перебудовуються установки, які не мають принципового (життєво важливого) значення для підлітка.

Залежно від ситуації й конкретних особливостей об'єкта, його можна спробувати переконати прямо (у ході бесіди) або опосередковано (через інспіровані акції), діючи при цьому:

- акцентовано-логічно;
- імперативно (категорично);
- ексцитаивно (різким розладом емоцій);
- альтернативно (вибір «або-або»).

Усякий вплив містить у собі елементи й навіювання, і переконання, але в різних пропорціях.

Простіше переконувати тих, хто має:

- яскраву живу уяву;
- спрямованість скоріше на інших, ніж на себе;
- трохи занижену самооцінку (боязкі суб'єкти слабо довіряють своїй власній думці).

Важко піддаються переконанню підлітки з:

- явною ворожістю стосовно інших (проявляється опір, що до речі, часто може виникати як наслідок бажання домінувати над оточенням);
- сильним духом критицизму;
- готовністю до переінакшування своїх поглядів (простіше кажучи, прагненням завжди мати ще одну позицію «про запас»).

При плануванні епізоду переконання треба:

- ретельно вибрати місце, оточення й час для контакту;
- розрахувати, як почати бесіду, як зняти початкову напругу, як викликати певний інтерес;
- добре продумати, як спрямувати розмову в бажане русло;
- продумати всю свою аргументацію згідно з психологією, мотивами й прагненнями об'єкта;
- вибрати ритм бесіди й порядок пред'явлення аргументів;
- передбачити можливі контраргументи і продумати, як їх нейтралізувати;
- намітити запасні варіанти продовження бесіди, якщо підліток рішуче ухиляється;
- чітко уявляти собі, як завершити бесіду.

При входженні в розмову необхідно уникати

- вибачень та інших проявів непевності;
- нудного початку;
- прояву найменшої неповаги до підлітка

Слід відразу переходити до справи.

Для зняття напруженості й пробудження почуття довіри корисно:

- мати приємний для візаві зовнішній вигляд (одяг, головний убір, зачіску) і вираз обличчя;
- звертатися до співрозмовника по імені, нахилиючись у розмові трохи до нього;
- сказати пару компліментів на адресу підлітка;
- розповісти який-небудь жарт, що змусить підлітка посміхнутися.

Для посилення інтересу до бесіди можна:

- ставити запитання, що не насторожують (професійні, життєві, хобі), на які підліток охоче відповідатиме;

-
- розмовляти з позиції інтересів підлітка або торкнутися теми, явно пов'язаної з його проблемами.

Матеріал для аргументації підбирається залежно від типу мислення підлітка (образне – логічне) укупі з якістю (гнучке, відстале, конформне, самостійне). Має сенс застосовувати лише ті аргументи, які даний підліток здатний сприйняти.

У ході переконання бажано використовувати як абстрактні висновки, так і конкретну фактуру. З конформістами проходять посилення на авторитети, барвисті фрази й наголос на почуття спільності з іншими; при самостійності мислення людини в хід пускають логічні обґрунтування з натяком на можливість особистої вигоди як морального, так і матеріального плану; при помітній відсталості мислення – слід використовувати перспективне збудження емоцій.

При переконанні слід дотримуватися таких рекомендацій щодо аргументування:

- слід твердо вірити в істинність того, в чому ви хочете переконати інших, тому що люди підсвідомо вловлюють ставлення мовця до повідомлюваного, а будь-яка фальш відштовхує;
- ритм мови повинен бути рівним і підлаштовуватися під частоту подиху підлітка;
- для початку забезпечте однакове розуміння із співбесідником визначальних термінів і тверджень;
- не давайте відволікати себе від наміченої тематики й не відволікайтеся від неї самі;
- у ході приведення аргументації перше за все говорять про переваги, і тільки опісля – про недоліки;
- ефективно “квантове” посилення повідомлення, при якому після подачі чергового факту або аргументу робиться невелика пауза, для осмислення почутого;
- кожний наступний аргумент повинен бути вагомішим, ніж попередній;
- для кращого сприйняття нових ідей треба подавати їх так, щоб вони асоціювалися з уже засвоєними;
- ніколи не обмежуйтеся лише простим перерахуванням аргументів, а намагайтеся розкривати їх логічний і емоційний зміст з точки зору співрозмовника;
- наводьте той же самий аргумент кілька разів, але при цьому повторюйте його іншими словами;

- завжди майте пару аргументів про запас для їх вживання в разі виявлення коливань у позиції об'єкта;
- ретельно відслідковуйте всі словесні й несловесні реакції підлітка і, ґрунтуючись на них, коректуйте свою подальшу аргументацію;
- відстежте за реакцією підлітка ті моменти, в які зчиняється «боротьба його мотивів» і зосередьте на них увесь свій вплив, раз за разом подаючи ті аргументи, які б справили максимальне враження на об'єкт переконання.

Переконання здійснюється в словесній формі та ґрунтується на логіці, а вплив на відчуття та емоції мають тут другорядне значення. Активними є обидві сторони, тобто процес переконання являє собою явну або приховану дискусію, метою якої є досягнення єдності поглядів. Тому найбільш ефективним слід вважати звернення типу: “Мені хотілося б з вами обговорити питання ..., моє бачення тут таке ...”. Якщо викладаються декілька варіантів вирішення проблеми, то найбільш ефективний із них слід пропонувати останнім. Процес переконання бажано здійснювати таким чином, щоб підліток “сам” дійшов необхідного висновку та сформулював свою особисту думку. У процесі переконання можна використовувати ряд “акцентуючих” прийомів-аргументів:

- апеляція до традицій – посилення на традицію, яка існує в знайомому для підлітка мікросередовищі. Наприклад: “Як вам відомо, у вас є традиція –...”;
- апеляція до більшості, яка базується на ствердженні чогось на основі думки більшості: “Більшість однолітків вважають...”;
- апеляція до авторитетної особи – наприклад, “на думку вашого брата...”;
- апеляція до підлітка – демонструє повагу до співрозмовника та схиляє його до певної думки: “Ви маєте у цьому питанні певний досвід, як ви оцінюєте такий варіант...”;
- апеляція до власного авторитету слідчого – менш ефективна, але іноді дає гарний ефект: “У мене вже є певний досвід вирішення подібних питань, тому я пропоную...”.

Доводи підлітка можна нейтралізувати за допомогою:

- логіки спростування;
- ігнорування;
- висміювання;

-
- гаданим прийняттям з наступним несподіваним розвінчуванням;
 - зміною акцентів (виставляючи їхні слабкі місця й гранично знижуючи сильні);
 - хитромудрим перетворенням їх у його власні;
 - придушенням логіки емоціями;
 - вражаючою дискредитацією підлітка (але не співрозмовника, зрозуміло);
 - посиланням на авторитети (часом вигадані).

II. Метод *“примушення”*. Відомо, що не завжди можна досягти успіху, впливаючи на людину переконанням. Нерідко доводиться вдаватися і до методу примушення. Але коли метод примушення ізольований від переконання, то в багатьох випадках це призводить до поразки. Важливо, щоб підліток певною мірою усвідомив неминучість застосованих до нього примусових заходів. А це досягається, як правило, у тому разі, якщо примушенню передують переконання. Це методологічне положення повинне стати передумовою й основою вибору примушення як методу впливу на підлітка.

За своєю природою примушення підрозділяється на фізичне і психологічне.

Психологічне примушення виступає як спонукання підлітка до певної діяльності всупереч його бажанням. Сам факт примушення присутній і при переконанні. Однак після проведення роз'яснювальної роботи він свідомо, без емоційного тиску з боку слідчого виконує запропоноване. У процесі психологічного примушення підліток виконує розпорядження в стані сильного внутрішнього протесту. І лише зовнішні обставини змушують його підкоритися. Найважливішою умовою застосування методу примушення є зовнішня передумова. Якщо такої передумови немає, примушення стає безглуздом.

У слідчій практиці такою передумовою для примушення виступає почуття страху, яке в його примітивній формі пов'язане з безумовним оборонним рефлексом і найбільш елементарно виявляється в механізмах інстинкту самозбереження. Соціальна природа страху дуже складна й достатньою мірою ще не вивчена. Однак давно відомо, що страх викликається і підсилюється, коли людина усвідомлює, а іноді і гостро переживає свою слабкість. Слідчий повинен знати цю закономірність і чітко уявляти, що на сильну людину страх мало впливає.

Для хисткого підлітка страх виступає найсильнішим попередженням. А це значить, що примушення пов'язане не тільки із зовнішніми

факторами, а й, безумовно з внутрішніми, психологічними. Як правило, страх виникає головним чином унаслідок словесного впливу. Тому, оцінюючи можливість застосування примушення до підлітка, потрібно подумки стати на його точку зору і зробити висновки про те, чи виникає почуття страху у підлітка, скажімо, після пред'явлення йому компрометуючих матеріалів.

Якщо підліток, осмисливши обстановку, оцінить її для себе як небезпечну, то буде в тій чи іншій мірі охоплений страхом. Застосування примушення тут виправдане і, можна сказати, навіть підготовлене. Якщо ж він не бачить в цій ситуації небезпеки і страх не виникає, то прийом примушення буде безрезультатним.

Для виникнення в підлітка почуття страху треба, щоб ситуація усвідомлювалася й оцінювалася ним як небезпечна. Тоді він буде шукати вихід з цієї ситуації й тоді примушення спрацює в необхідному для слідчого напрямку.

III. Метод «постановки і варіювання розумових задач»

Інформаційний вплив може мати місце у вигляді постановки питання – розумової задачі. Це метод постановки і варіювання розумових задач. Основна його суть зводиться до постановки задач з метою розвитку, спрямування розумових процесів підлітка. Інформаційний вплив визначається:

- прийомами постановки задачі (питання);
- спрямованістю розумових процесів у результаті постановки задачі (питання);
- наданням допомоги та розв'язанням поставленої розумової задачі.

Постановка розумової задачі в процесі спілкування здійснюється за допомогою запитань. Тому для досягнення мети методу необхідно ретельно вивчити особливості, види запитань, можливі варіанти поведінки при їх постановці. Усвідомлення конфліктності у спілкуванні підсилює рефлексивну діяльність, а разом з тим і значимість кожного питання.

Постановкою питання передбачається вже певне знання тієї інформації, яка очікується. Це підсилює вплив самого питання, істотно активізує розумову діяльність підлітка, до якого це питання звернене. Потрібно не тільки ставити питання, але і виразити в ньому своє ставлення до визначених фактів.

Для цього використовуються:

- різні питальні частки;

-
- види мовної інтонації;
 - поєднання питання з мімічними можливостями.

Питальні частки (“невже”, “хіба”...) можуть виражати сумнів чи недовіру, навіть переконання в зворотному тому, що покладено в питанні. За допомогою цього методу реалізується і процес згадування за асоціацією. Шляхом постановки серії запитань про розвиток певної події досягають істотного поживлення тимчасових зв'язків і відновлення в пам'яті фактів, подій, що розвиваються паралельно до події, стосовно якої ставилися запитання – розумові задачі на згадування.

В умовах складної розумової роботи у разі вмілої постановки питань, їх варіювання, несподіваної постановки запитань, супроводження головного запитання серією дрібних, незначних настає момент, коли підліток не встигає проконтролювати стосунок питання до моделі дійсної події, повідомляє факти, що стосуються саме цієї події, а не чогось вигаданого. Винна особа під домінантною напругою очікування викриття часто сприймає в запитанні таке інформаційне навантаження, що робить висновок про необхідність визнати свою провину, хоча з поставленого запитання це прямо і не випливало.

При вмілому проведенні бесіди, ставлячи запитання, на які підліток не підготував заздалегідь відповіді, – вони викривають його. Часто обманщик може забути те, що він говорив на початку, його зіб'ють швидкі питання, особливо, якщо він не передбачав ваших питань. Якщо обманщик відчув страх викриття, то він забуває свою лінію поведінки, не встигає на несподівані запитання швидко, чітко відповідати.

IV. Метод «прикладу». Суть цього методу полягає в тому, що в процесі слідчої діяльності відтворюються дії, прийоми, манери, поведінка в спілкуванні. Здавалося б, метод прикладу є чисто педагогічним способом впливу на інших людей. Але в основі цього методу лежить психологічний феномен – наслідування. Схильність підлітків до наслідування не можна вважати сліпим, механічним копіюванням дій і вчинків інших людей (наслідування часто має неусвідомлений характер).

V. Метод “приховування інформації”. Цей метод переслідує інші цілі психологічного впливу на підлітка. У цьому разі слідчий, володіючи даними, які викривають правопорушника, потерпілого чи свідка в брехні чи приховуванні, не використовує їх до певного моменту. Тим самим у зазначених осіб може виникнути ілюзія про те, що слідчий не поінформований про суть і деталі справи. На цій основі у них виникає оманливе уявлення про переслідувану слідчим мету і про своє становище, що породжує, у свою чергу, переоцінку своїх можливос-

тей, а також необережність у висловлюваннях і поведінці. Як результат – підліток відкривається, стає уразливим для передачі в потрібний момент слідчому раніше приховуваної інформації.

Використовуючи метод передачі (приховування) інформації як спосіб психологічного впливу на особистість, необхідно враховувати низку факторів:

а) умови передачі інформації, обстановка самого процесу мають забезпечувати зосередженість уваги саме на інформації, що подається, а якщо ні, то сила психологічного впливу цієї інформації буде знижена;

б) спосіб передачі інформації (усна чи письмова, документи тощо) визначається, виходячи з конкретної мети психологічного впливу, передбачуваного інтересу до інформації і реальних обставин;

в) форма передачі інформації може бути окличною, розповідною, ствердною і запитальною. Її вибір визначається специфікою реагування особи, котрій адресована інформація. Якщо інформація розрахована на миттєву реакцію підлітка, то, як правило, використовується оклична і запитальна форми передачі інформації, а в разі якщо передбачається період осмислення і продумування, – розповідна форма викладення інформації;

г) послідовність і швидкість подання інформації. Слідча практика показує, що логічна послідовність і пов'язаність в передачі інформації, несподіваність її подання підвищують силу психологічного впливу на особистість;

д) доказовість і переконливість інформації. Ця умова безпосередньо сприяє активізації розумових, емоційних і вольових процесів особи, на яку впливає слідчий;

е) постійний контроль за впливом інформації, що здійснюється за допомогою спостереження за реакцією (міміка, жести, поза, погляд і т. п.) правопорушника, потерпілого, свідка й аналізом їхніх висловлювань.

VI. Метод «маніпуляції». Маніпуляція – є психологічним методом впливу на підлітка, метою якого є «заманювання» його у «вербальну пастку».

Серед прийомів маніпулювання слід виділити:

- «удар в акцептор дії» – при підготовці будь-якої дії всі люди складають план, тобто модель власної поведінки. Розгадавши цю модель, можна обеззброїти підлітка, коли він цього не чекає, і йому бракуватиме часу для створення нової моделі;

-
- «гра в дурня» – якщо поки що немає плану дії і відсутня достатня інформація, тоді можна зіграти в таку гру, потягнути час, зібрати сили. Гра полягає ось у чому: слідчий робить вигляд ніби приймає умови підлітка, а в цей час збирає необхідну інформацію для прийняти рішення;
 - «тримання паузи» – не давати підлітку інформації для міркування (тримати його в стані невизначеності) – навіть у дуже сильного супротивника нестача інформації може стати джерелом стресу;
 - «пастка для свідомості» – поставити підлітка в умови невизначеності, коли йому упродовж короткого часу необхідно прийняти рішення за недостатньої і суперечливої інформації.
 - «вивудження в темну» (добування інформації в ході спритного проведеного допиту);
 - «між іншим» (заохочення стану природної або інспірованої балакучості);
 - «гра на непрямих» (реакція підлітка на спеціально підготовлені запитання);
 - «блеф» (створення враження, що слідчий знає більше, ніж насправді, внаслідок чого підліток не бачить подальшої необхідності щось приховувати);
 - «паралель» (порушення теми, явно здатної викликати в підлітка якісь асоціації з тим, що цікавить слідчого);
 - «консультація» (прохання про сприяння слідству після приведення підлітка в стан благодущності й дружельності);
 - «професійна розмова» (видача слідчої інформації, що не завдає потенційної шкоди, через сприйняття підлітка як «колеги»);
 - «гра на емоціях» (гра на чуттєвій сфері підлітка з метою спонукання до видачі інформації «здуру», «зопалу» або «на зло» кому-небудь);

Зазначені вище методи й прийоми психологічного впливу дуже ефективні, здатні здійснити сильну корекцію особистісних рис та поведінки особи підлітка. Звичайно, вони не вичерпують усього розмаїття способів психологічного впливу, але дають досить повне про нього уявлення. Їх цінність полягає в тому, що вони застосовуються в процесі звичайної, природної бесіди. Якщо вони майстерно «вмонтовані» в тканину поведінки слідчого, то залишаються непоміченими і сприяють успішному досягненню поставленої мети.

Глава 5. Проблема оцінки достовірності свідчень. Критерії оцінки достовірності заяви дитини

Для перевірки достовірності свідчень дорослих інколи їх допитують з одних і тих самих питань неодноразово. Стосовно неповнолітніх це вважається неправильним, особливо коли йдеться про злочини *проти статевієї недоторканості, домашнього та насильства, злочинів, у скоєнні яких підозрюють родичів неповнолітнього* (таких близько $\frac{3}{4}$ від загалу). Разом з тим не слід забувати, що на підставі свідчень дитини може бути засуджена і невинна людина, адже дитина може фантазувати або свідомо брехати.

Питання, які буде ставити дитині психолог, треба наперед обговорити з дізнавачем та слідчим, узгодити із законними представниками дитини, які можуть спостерігати за допитом через дзеркало Гезелла чи на моніторі, висловлювати свої зауваження.

Під час допиту слід уникати обговорення емоційних стосунків дитини з іншими людьми, її ставлення до подій. Значно важливіше – з'ясувати факти. Обмежений словниковий запас дитини й відсутність у ньому слів, якими можна описати дії, що можуть тлумачитися як розбещення, зумовлюють доцільність просити дитину продемонструвати події за допомогою ляльок, зокрема анатомічно точних, із означеними статевими органами, анатомічно точних малюнків роздягнутих людей. Якщо дитина вживає слова-емфізми («дядя торкався мого краника», «тітонька намагалася засунути пальчик в мою нірку»), то слід її попросити показати на іграшці, як це було. Відеозапис добре доповнює й наочно пояснює текст протоколу, який адвокат може тлумачити на користь підозрюваного).

У 1950-х рр. німецький судовий психолог У.Ундойч розробив ряд критеріїв, які стали відомі як гіпотеза Ундойча. Ця гіпотеза стверджує, що заяви про події, які насправді відбулися, відрізняються за своїм змістом і якістю від заяв, заснованих на фантазії, вигадках чи примушуванні до обману.

Згодом М. Стеллер і Г. Кьонкен запропонували конкретні критерії для оцінки змісту заяви¹¹. Наявність визначених критеріїв буде означати, що події насправді відбулися, проте відсутність таких критеріїв не обов'язково означає, що твердження не правдиві. Необхідно взяти до уваги вік та рівень розвитку дитини.

¹⁰ У.Ундойч, Г.Стеллер, П.Эсплин. "Оценка валидности утверждений" (диагностика правды).

¹¹ Steller, M. i Köhnken, G. (1989.) Criteria-based statement analysis. U: Raskin, D.C. (ur.) Psychological methods in criminal investigation and evidence. New York: Springer Publishing Company 217-245.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДОСТОВІРНОСТІ ЗАЯВИ ДИТИНИ

Загальна характеристика

1. Логічний опис подій, який не схожий на вигаданий сценарій.
 2. Невимушеність викладу, одні й ті самі факти описує різними, не завжди добре обраними словами.
 3. Велика кількість специфічних деталей (час, місце), які відомі тільки потерпілому. Якщо насильство тривало досить довго, можлива плутанина, непослідовність у викладі подій.
 4. Контекстуальний виклад, відсутність стереотипних заготовок.
 5. Опис взаємодії з насильником.
 6. Відтворення розмов з ним.
 7. Опис своєрідних деталей інциденту, які важко вигадати (а за вікном була злива) й можна перевірити.
 8. Незвичайні деталі, відомі тільки тому, хто причетний до справи.
 9. Зайві деталі, явно не реальні (зріст злодія – 3 метри, нігті на руках).
 10. Точно повідомлені подробиці не підтвердилися.
 11. Аргументація зв'язку між подіями відповідає логіці дорослих людей, а не дитини, задана дитині з-зовні.
 12. У розповіді не відслідковується суб'єктивний психічний стан потерпілого (розгубленість, страх, сором, відчуття провини тощо).
 13. Атрибуція психічного стану злочинця в дитячих чи не дитячих термінах («він – сексуально не задоволений» – не дитяче формулювання).
 14. Спонтанне коригування розповіді.
 15. Скарги на прогалини в пригадуванні деталей.
 16. Наявність сумнівів щодо точності власного свідчення.
 17. Відчуття провини.
 18. Виправдання злочинця, якщо це родич, друг сім'ї.
-

Звертайте увагу на кількість деталей, наявність докладної інформації про час, місце, людей і об'єктів, пов'язаних з описуваною подією. Прийнято вважати, що дуже маленькі діти і діти з труднощами в навчанні, ймовірно, запам'ятовують меншу кількість деталей і можуть мати труднощі з визначенням часу, дати подій. Діти мало цікавляться календарними датами, не носять годинника. У разі регулярного сексуального насильства дітям може бути важко відрізнити один інцидент від іншого.

Незвичайно можуть описуватися деталі, що стосуються унікального досвіду дитини. Іноді діти неправильно тлумачать події через не-

розуміння мотивів певних вчинків інших людей, їх значення. Так, дитина, яка описує еякуляцію сперми, може сказати, що «чоловік трішки помочився молочком на мій живіт».

Необхідно з'ясувати, чи має дитина власну мотивацію, щоб зробити помилкове чи навмисно неправдиве звинувачення. Така заява може бути зроблена за вказівкою зацікавленого дорослого. Проте обвинувачення майже ніколи не бувають зовсім безпідставними.

Дитина буде чесною, якщо вона певні помилки у розповіді намагається виправити, може визнати пробіли в пам'яті: "Я не можу згадати, чому він був там", або: "Я пам'ятаю, що моя мама згодом повернулася до дому, але не пам'ятаю, коли", або просто: "Я не можу згадати, що було після того."

Іноді дитина бачить, що її слова викликають сумнів, або відчуває невпевненість і каже: "Я не впевнений, що це було у вівторок або середу", або: "Я можу помилятися".

Деякі діти схильні винити себе, а не зловмисника: "Це була не його вина, я не повинен був бути там".

Діти, розповідаючи про зловживання, скоєні близькими родичами, можуть відчувати необхідність виправдати кривдника.

М. Стеллер і Т. Бойчук (1992) запропонували "контрольний список дії" для слідчих, придатний для систематичної оцінки здобутої під час допиту інформації. Контрольний список вказує на необхідність вивчення та врахування адекватності мови і мовлення, запасу знань дитини даного віку та рівня розвитку. Якщо дитина свідчить так, ніби її хтось готував до допиту, діє за дорослим сценарієм, то це поставить під сумнів заяву дитини. Це не означає, що ми завжди повинні очікувати обман, але маємо знати: діти інстинктивно прагнуть вижити у світі дорослих, тому, відповідаючи на запитання, вони не хочуть наражатися на небезпеку. Важливо також пересвідчитися, наскільки дитина готова піддаватися тиску або прихованому навіюванню. Ці показники можна визначити експериментально за допомогою відповідних проб.

Оцінка достовірності повинна враховувати мотиви для подання скарги й свідчення проти когось. Чи є в дитини сумнівні мотиви? Можливо, є дорослий, який керує діями дитини, маніпулює нею у власних інтересах?

Треба перевіряти інформацію на предмет її узгодженості з законами природи, несуперечності одних суджень іншим. Проте дитина може помилятися щодо послідовності подій. Дізнавач не повинен прагнути зловити дитину на протиріччях, а навпаки, має заохочувати

давати свідчення, які будуть оцінені в контексті інших доказів.

У випадках сексуальних домагань (за винятком брутального гвалтування) може бути особливо важко знайти докази того, що підтверджує слова дитини, а медична експертиза їх ані підтверджує, ані заперечує, свідків немає. Однак, діти іноді надають у показах такі яскраві деталі, які самостійно вигадати вона не може.

У дуже складних випадках, де слово однієї людини свідчить проти слів іншої, наявність такого інструменту дозволяє нам бути більш об'єктивними. Разом з тим, наведені критерії – аж ніяк не докази, наявність цих критеріїв не обов'язково означає, що дитина говорить неправду.

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ І ВИЯВЛЕННЯ НЕПРАВДИВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Дослідження показують, що перекручення обставин кримінальної справи у показаннях допитуваних досягається за допомогою таких прийомів:

- замовчування, приховування, виключення з повідомлення окремих елементів описуваної події, власних дій і дій інших дійових осіб;
- доповнення опису вигаданими деталями або елементами, за допомогою яких події надаються потрібні характер і забарвлення;
- перестановка і зміщення в описі окремих фрагментів події за їх місцем, часом, послідовністю, взаємозв'язком і т.п.;
- заміна окремих елементів події іншими, вигаданими обставинами і деталями».

Психолог Пол Сігер, співавтор книги “Хіба я б став тобі брехати?”, пропонує вдаватися до таких прийомів виявлення брехні:

Спробуйте захопити людину зненацька будь-яким запитанням: чим довше часу займе обдумування відповіді, тим більша ймовірність того, що людина бреше.

Спробуйте поставити закрите питання, яке вимагає однозначної відповіді (“так” або “ні”). Брехуни зазвичай дають невизначені відповіді, прагнучи підстрахуватися. Обманщик уникає конкретики.

На думку П. Сігера¹³, брехуни жестикулюють менше за інших людей, оскільки розумовий процес, необхідний для обмірковування брехні, потребує багато енергії, запозиченої з інших частин тіла.

Спостереження дозволяє виділити ряд невербальних реакцій людини, які свідчать про її нещирість:

¹³ Paul Seager. Would I Lie to You? Deception Detection in Relationships, at Work and in Life, 2008.

- захист рота рукою (рука затуляє рот, великий палець притиснутий до щоки);
- дотик до носа (легкий дотик до ямочки під носом, один швидкий, майже невловимий дотик до носа, вуха);
- потирання долоней;
- чухання і потирання вуха;
- відтягування коміра сорочки;
- часте пригладжування волосся;
- легка, поблажлива посмішка, супроводжуюча хибне висловлювання;
- «блукаючий погляд» (людина відводить погляд від співрозмовника вбік);
- нервозність у поведінці (періодичне покашлювання; невмотивована рухова активність);
- мимовільна зміна інтонації, темпу і тембру мови; поява тремтіння в голосі; паузи під час відповідей на запитання; надто швидкі відповіді на запитання і т.п.);
- примружування, звуження зіниць при відповідях на запитання;
- мікронапруження м'язів обличчя, коли в момент помилкового чи неправдивого висловлювання по обличчю ніби «пробігає тінь»;
- вегетативні реакції (почервоніння обличчя; сіпання губ; прискорене, нерівне дихання, розширення або звуження зіниць; підвищене потовиділення; тремор кистей рук, ніг).

Правдиві судження завжди індивідуалізовані і мають унікальний характер. У них більше деталей, подій, в яких беруть участь конкретні особи. Брехливі ж висловлювання більш схематичні, стереотипні, позбавлені подробиць (як усім знайома фраза з кінофільму «Діамантова рука»: «Спіткнувся, впав, втратив свідомість, отямився – гіпс», повторювана багато разів).

Коли спостерігач чує: «Я ніколи не став би вас обманювати», він повинен бути напоготові: запевнення в правдивості, особливо неодноразові, зазвичай властиві саме брехливим людям.

Зростає кількість і тривалість пошукових пауз перед окремими словами або висловлюванням взагалі. Часті паузи – це одна з основних ознак обману: брехун тягне час для того, щоб продумати лінію поведінки. Зокрема, відзначається тенденція до перепитування, повтор питань вголос і т. ін.

Відзначається ухилення від прямої відповіді, іноді її надмірна деталізація, а також довге пояснення того, чого не потрібно довго пояснювати. Відповіді часто бувають плутаними.

Використовується зміна теми розмови (для відволікання уваги від ранише висловленої брехні).

Зростає показник нерішучості – збільшення співвідношення тривалості пауз і тривалості мовленнєвої активності. Спостерігається вживання більшої кількості слів, що виражають невпевненість («я не впевнений»,

«можливо»).

Виникають складнощі у формулюванні думок – спостерігається зростання кількості пошукових слів «це», «такий», розтягування кінцевого голосного в слові.

З'являються слова-паразити: «бачте, знаєте, от, ну і т.п.» (їх кількість зростає удвічі в порівнянні зі звичайною мовою внаслідок ослаблення контролю мовця за її якістю).

Відзначається часте вживання підсилювальних часток «вже, ж».

З'являється велика кількість граматично і логічно не завершених фраз.

Іноді з'являється надмірне багатослів'я, частіше ж буває навпаки – брешуть, що «слова з себе витиснути не можуть».

Деякі ознаки брехні по голосу:

Мова обманщика стає більш гучною і більш швидкою в порівнянні зі звичайною манерою говорити.

Відбувається зміна тону голосу: у людини, що бреше, часто зростає висота голосу, рідше відзначається більш низький голос у порівнянні зі звичайним.

Спостерігається заїкання, раніше не характерне для даної людини (частіше воно буває на початку речення). Одне і те ж слово повторюється 2 – 3 рази поспіль.

Відзначаються короткі покашлювання, не характерні для звичайної манери говорити даної людини.

Іноді в брехуна спостерігається тик очей, обличчя, кінцівок, дуже часте моргання. Крім цього слід звертати увагу і на пластику тіла.

Нескоординовані рухи людини свідчать про нещирість: йдеться про схрещення рук, охоплення себе руками, демонстрації відкритих долонь, про розмахування руками, заламування пальців, вертіння в руках олівця, носовичка і т. ін. Можливі зайві рухи ногами, наприклад, рух щиколоткою вгору і вниз, випинання підйому ноги, постукування носком без відриву п'яти від підлоги. Нервові посмикування або погойдування ногою, будь-які інші ритмічні рухи. Можливі також знизування плечима, перебирання, крутіння чого-небудь (намиста, волосся і т.д.), прикривання рота рукою, дотик до носа або до вуха. Не слід забувати, що в людини ніс або вухо справді можуть свербіти. Але, як правило, ніс чують швидко й цілеспрямовано, а якщо цей рух триває досить довго і не дуже швидко, то слід бути пильним.

Ще одна ознака – прагнення зайняти якомога менше місця, притискаючи руки до тіла, підбираючи ноги під себе.

Коли людина говорить чесно, її голова зазвичай злегка нахилена вправо або вліво. Але як тільки вона починає брехати – посадка голови стає прямою, плечі – напружені.

5.1. Особливості прояву неправдивості в дітей дошкільного віку

Чим менший вік дитини, тим складніше отримати від неї зрозумілі відповіді на запитання, що стосуються кримінальної справи. Якщо дитині не виповнилося 5 років, важко очікувати від неї здатності аргументовано висловлювати свою думку (на це здатні далеко не всі дорослі).

Якщо дитина педагогічно занедбана, не відвідувала дошкільний заклад, батьки не приділяли уваги її розвитку (батьки-алкоголіки чи наркомани, заробітчани, люди з обмеженими можливостями – глухі, психічно хворі люди), то її психічний розвиток гальмується, навички спілкування залишаються не розвиненими, спілкування із сторонніми людьми утруднене через недовіру до оточуючих.

Якщо дитина має вади розвитку – інвалідність, затримки в психічному розвитку, аутизм тощо, то з нею важко встановити контакт, домогтися розуміння запитань та ясно сформульованих відповідей.

Дитина може надавати правдиву чи неправдиву інформацію, або, точніше кажучи, повідомляти те, що вона вважає істиною. Дитина може про щось умовчувати, ухилятися від відповіді або навмисно обманювати, за власним бажанням або через вплив значущої дорослої особи, яка навчила дитину, що саме можна, а що не можна казати стороннім людям. Дитина може й просто фантазувати у свідомому чи несвідомому прагненні привернути до себе увагу, домогтися співчуття.

Дитина починає говорити неправду в період активного розвитку мовлення та уяви. Це найбільш значні досягнення в психічному розвитку малюка. Мова лягає в основу формування його логічного мислення, а уява дозволяє абстрагуватися від безпосереднього сприйняття реальності і подумки пізнавати те, що не можна помацати, побачити чи почути. Функції її свідомості ніби подвоюються: з одного боку, вона продовжує пізнавати навколишній світ, а з іншого – творить свій світ уяви, гри і фантазій.

Навіть найменші діти чітко розрізняють реальність і вигадку. Якщо дитина готує обід для ляльки, а роль пиріжка грає кубик, вона ніколи не стане кусати його по-справжньому, а лише ніби «насправжки». Дитина може фантазувати в різних ситуаціях – як задля компенсації відсутніх знань і вмінь, для захисту від «загрози». Замінювати реальне задоволення потреб уявним вчать і дорослі. Дітей усе надзвичайно цікавить: їм усе потрібно помацати, всім погратися, а найпривабливіше – не іграшки, а речі, що належать дорослим. Дитина тягнеться

до дорогих годинників, але, оскільки немає ніякої гарантії, що вона обійдеться з ними дбайливо, ми “обманюємо” її – одягаємо їй на руку пластмаску від пірамідки і кажемо: “Дивись, це твій годинничок!” Це допомагає, але ненадовго. Іграшковий заміник реальної речі – це наш компроміс з дитиною, і вона чудово це усвідомлює.

Одна з причин, що провокує неправдивість дитини, – це батьківський егоїзм та безтактність. Ми не вважаємо дитячі ігри серйозною справою і в будь-який момент можемо відірвати дитину від її занять. Благальні слова “зараз-зараз, ну ще хвилиночку” не справляють враження і навіть дратують. Так само безапеляційно ми присікаємо спроби принести з вулиці грудку снігу, вподобану паличку, гладенький камінчик – справжній скарб, який ми сприймаємо як непотріб і сміття. І дитина починає захищатися за допомогою вимислу і обману: проносить усе це в дім потайки.

Ще одна форма дитячого обману – хвастощі неіснуючими досягненнями, які виникають тоді, коли діти хронічно неуспішні в тому, що є головною цінністю не для них самих, а для їхніх батьків. Діти в цьому випадку – жертви батьківського марнославства. Від них дуже багато чого чекають, а вони, не маючи змоги виправдати цих надій, починають “вигадувати” свої успіхи. Наприклад, можуть заявити батькам, що сьогодні вони були кращими в групі. За найменшої реальної удачі вони перебільшують її в багато разів, тільки б заслужити визнання. Або ж у разі, коли дитину хтось скривдив і відновити справедливість у реальному житті їй не вдається, вона може ще раз «пережити» цю ситуацію в уяві так, щоб вона закінчилась на її користь, а кривдника було переможено. Це дає дитині полегшення.

Дитині також важко визнати свою провину, і тоді вона не хоче говорити правду.

“Невмотивований” обман у маленьких дітей набуває форми химерної фантазії. Хлопчик упав у дитсадку, і медсестра змастила побряпки зеленкою. На запитання мами, що з його колінами, він несподівано відповів: “Собака вкусила за обидва колінця”. Вдома на те ж запитання бабусі він відповів так: “Це мамина робота”. І тільки ввечері, коли його про це запитав батько, він зізнався: “Впав, зеленкою помазали”.

Старші діти теж люблять вигадувати. Вони розповідають небиліці про нібито бачених ними прибульців, вампірів, про своє вміння битися як Брюс Лі. Люблять прихваснути підлітки, та й цілком солідні дорослі теж. Однак потреба злегка прибрехати – не зовсім безпричинна, адже хочеться привернути до себе увагу, а зробити це інакше

не виходить. Такого роду «усна творчість» може бути як свідченням незадоволеності собою, своїм становищем у сім'ї, групі, класі, так і ознакою особливої жвавості уяви, творчих здібностей. Навряд чи варто строго судити малюків за подібні вигадки – адже вони просто прагнуть нас вразити, викликати наше захоплення.

Вигадка дітей – ще не обман у повному сенсі цього слова. Діти рідко по-справжньому корисливі. Вони не намагаються завдати шкоди іншій людині. Про те, що їхній обман може завдати комусь шкоди, дітям потрібно сказати, але не залякувати їх при цьому. З віком приводів для вимислу стає все більше, а «обман» – більш досконалим.

5.2. Особливості проявів неправдивості в дитини молодшого шкільного віку

Розширення кола спілкування школяра і втрата безпосередності у стосунках з дорослими – вірна ознака того, що дитина успішно розвивається. У неї формуються соціальні емоції: сором'язливість, тактовність, гордість, почуття провини. Дозрівання змінює особистість дитини та її поведінку, спонукаючи її до своєрідних «обхідних» маневрів, щоб пояснити дорослим «законність» своїх прохань, бажань, вимог. Скільки їх, суворих заборон, якими батьки отточили дитину? Якщо їх дуже багато, а покарання за провини надто суворі, то вона неминуче буде обманювати.

Обман з боку дітей може свідчити про порушення у взаєминах з дорослими. Варто змінити стиль спілкування з дитиною, усунути причини, що змушують її обманювати, тоді неправди в розповіді дитини буде значно менше.

Дитина інтуїтивно засвоює стиль спілкування оточуючих і вже не може говорити лише правду, якщо навколо неї – царство неправди. Якщо психолог помічає, що батьки дитини обманюють, йому не слід надто довіряти і дитині.

Дитина боїться своїх батьків і покарання за свої провини. Намагаючись відтягнути час покарання, вона обманює. Якщо батьки жорстко контролюють і карають дитину, вона вчиться часто застосовувати обман.

Іноді діти обманюють, щоб «зберегти обличчя» своїх батьків, а іноді беруть на себе провину значущої людини (наприклад, свого товариша).

Враховуючи все вищевикладене, слід завжди пам'ятати, що будь-яка фраза, будь-який вчинок або жест можуть мати кілька тлумачень, і лише при досить тривалому спілкуванні з людиною можна визначити момент, коли вона говорить неправду. До того ж слід врахувати, що людина, в силу різних причин, може помилятися, і тому навіть з очевидно хибних розповідей не можна робити впевнений висновок про умисне спотворення інформації. Навіть маючи великий досвід визначення вербальних і невербальних ознак обману, ніколи не приймайте рішення на підставі думки, поки не будете впевнені, і не показуйте своєї впевненості, поки не зможете цього довести. Потім вас, звичайно ж, можуть мучити думки про неприйнятні зволікання у викритті та можливі наслідки такого зволікання, але це все-таки краще, ніж несправедливо звинуватити людину.

5.3. Особливості проявів неправдивості в дітей середнього шкільного віку

Мовлення видає обманщика в тому випадку, якщо він проговорюється, плутається в словах, припускається помилок, протиріч або надовго замислюється над простими запитаннями. Тому недосвідчені обманщики, прагнучи виглядати більш переконливими, заучують свою «історію», щоб не збитися на допиті. Це легко встановити, якщо несподівано поставити запитання на уточнення якогось факту з розказаної історії. Якщо «легенда» заздалегідь придумана, то опитуваний почне розповідати все спочатку. Пряма відповідь на запитання свідчить про те, що людина говорить правду. Якщо ж людина намагається ухилитися від відповіді, вона, швидше за все, говорить неправду.

Говорячи правду, ми відповідаємо швидко, а вигадуючи, робимо паузу, бо потрібен час. Звичайно, щоб виграти час і трохи продумати відповідь, можна зробити вигляд, що питання незрозуміле або перепитати його, але це викрив брехню. Потрібна практика, щоб швидко знаходити правдоподібні відповіді.

Неправду можна виявити також за такими відомим індикаторами, як суперечливість, перебільшення і велика кількість зайвої інформації, покликаної відволікати слухача від суті справи.

Багато школярів уже вміють приховувати свої справжні емоції під ввічливою посмішкою або непроникним виразом обличчя. Однак ця

маска утримується на обличчі помітним зусиллям, і іноді, на частку секунди, на обличчі може майнути справжній вираз. Такі мікроекспresi може помітити тільки уважний спостерігач, але вони добре видні при уповільненому перегляді відеозапису. Тоді ж можна помітити фальшиву посмішку або вдаване співчуття, яке виражається асиметрично опущеними бровами. Зустрічаються також тілесні «застереження», коли людина мимоволі видає себе яким-небудь символічним жестом (наприклад, стиснутими кулаками).

У школярів виявлено ознаки неправдивості, в більшості своїй схожі з відомими кримінально-лінгвістичними ознаками. Також були виявлені індивідуальні сценарії брехні в залежності від конкретної психологічної ситуації. Коли людина говорить правду, вона говорить по суті, про те, що в неї запитали. У розмові не буде якихось несуттєвих подій, деталей, що не стосуються справи.

Мова людини, що каже правду, плавна й чітка, в ній є послідовність і логіка. Школяр, який обманює, говорить тихо, уривками, не закінчує пропозиції і збивається. Той, хто говорить правду, не використовує клятиви – не відчуває в цьому потреби. Обіцянка казати правду, щиро, по совісті зазвичай свідчать про намір збрехати.

Коли людину звинувачують у брехні несправедливо, вона намагається довести свою невинність, а обманщик веде себе пасивно.

Людині, яка обманює, неприємно дивитися в очі співрозмовнику. Вона часто дивиться вліво та вгору або вліво та вниз, відводить очі. Часто у людини, що говорить явну неправду, кров приливає до обличчя, і шкіра навколо очей червоніє.

Глава 6. Врахування акцентуацій темпераменту та характеру під час допиту дітей та підлітків

Акцентуація (лат. *accentus* — наголос) – підсилення, загострення певних психічних властивостей. К. Леонгардом розроблена концепція акцентуованих особистостей. Виділяють окремі риси особистості (акцентуовані), які самі по собі ще не є патологічними, однак за певних обставин можуть змінювати розвиток у позитивному або негативному напрямі, набуваючи особливої яскравості в психопатів і невротиків. Риси ці є ніби загостренням деяких притаманних кожній людині неповторних індивідуальних властивостей.

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до інших.

Н.І. Конюхов у словнику-довіднику з психології дає таке визначення: «Акцентуована особа – особа з характерологічними відхиленнями від норми, вираженими в надмірному посиленні окремих рис вдачі; їм властива тенденція до особливого соціально-позитивного або соціально-негативного розвитку»¹⁴.

Акцентуації характеру – надмірна виразність (загостреність) окремих рис характеру та їх сполучень, що являє собою крайні варіанти норми, які межують з психопатіями. Акцентуації характеру притаманна уразливість особистості щодо психотравмуючих впливів, адресованих так званому “місцю найменшого опору” цього типу характеру при зберіганні стійкості до інших. Залежно від ступеня виразності розрізняють явні і приховані (латентні) акцентуації, що можуть переходити один в одного під впливом різних чинників.

Треба ще раз підкреслити, що акцентуації характеру являють собою хоча й крайні, але варіанти норми. Тому «акцентуація характеру» не може бути психіатричним діагнозом. Констатація акцентуації і її типу – це визначення преморбідного тла («передхворобного»), на якому можуть виникати різні розлади – гострі афективні реакції, неврози й інші реактивні стани, непсихотичні порушення поведінки, навіть реактивні психози – тільки вони можуть слугувати діагнозом. Од-

¹⁴ Конюхов Н. І. Словник-довідник з психології. М., 1996.

нак у переважній більшості випадків акцентуацій характеру справа до розвитку подібних розладів не доходить. На думку К. Леонгарда¹⁵, у розвинених країнах більше половини популяції відноситься до акцентуованих особистостей.

Виділяють десять типів акцентуації характеру та темпераменту: гіпертимність, схильність до застрягання афекту, емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, збудливість, дістимічність (субдепресивність), схильність до афективної екзальтації. У патології демонстративності відповідає істерична психопатія, педантичності – ананкастична психопатія, схильність до застрягання – параноїдальна психопатія, збудливості – епілептоїдна психопатія. Відмічені сполучення акцентуацій різних особистісних властивостей, у том числі інтро- та екстрверсії¹⁶.

А.Є. Личко¹⁷ розглядає акцентуацію не тільки в особистісному плані, а й зіставляє її з характером, оскільки на його думку, особистість є широким поняттям, що включає в себе крім характеру та темпераменту інтелект, здібності, світогляд тощо. У підлітків він розрізняє такі типи акцентуацій характеру: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, психостенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний, змішані.

Діагностика акцентуацій особистості, характеру базується на даних клінічного обстеження та результатах психологічного дослідження за допомогою запитувальників Г. Шмішека, Літтмана-Шмішека, А.Є. Личка (ПДО).

Так, К. Леонгард¹⁸ виділив дві групи акцентуованих особистостей:

- з акцентуацією характеру (демонстративний, педантичний, ригідний, збудливий);
- з акцентуацією темпераменту (гіпертимічний, дістимічний, тривожно-боязкий, циклотимічний, афективний).

Існують дві класифікації типів акцентуацій характеру. Перша запропонована К. Леонгардом і друга – А. Є. Личком. Наводимо зіставлення цих класифікацій.

¹⁵ Леонгард К. Акцентуированные личности : пер. с нем. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544 с.

¹⁶ В. М. Блейхер, И. В. Крук. Толковый словарь психиатрических терминов. – М., 1995.

¹⁷ Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.

¹⁸ Леонгард К. Акцентуированные личности : пер. с нем. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544 с.

За К. Леонгардом	За А. Є. Личком
Демонстративний	Істероїдний
Педантичний	Психастенічний
Застрягаючий (ригідний)	-
Збудливий	Нестійкий
Гіпертимічний	Гіпертимний
Дистимічний	-
Афективно-лабільний	Циклоїдний
Афективно-екзальтований	Лабільний
Емотивний	Сенситивний
Тривожний (боязкий)	Астено-невротичний
Інтровертований	Шизоїдний
Екстрвертований	Епілептоїдний
	Конформний

У класифікації К. Леонгарда відсутні досить поширені в підлітковому віці нестійкий і конформний типи, а також астено-невротичний тип. Дистимічний тип у його класифікації відповідає конституційно-депресивному типу за П. Б. Ганнушкіним, а застрягаючий тип – паранояльному, обидва вони в підлітковому віці практично не зустрічаються.

Розглянемо основні характеристики акцентуацій характеру та темпераменту.

1. Гіпертимічний тип акцентуації

Цей тип психопатій детально описаний К. Шнайдером¹⁹ і П.Б. Ганнушкіним²⁰ у дорослих і Г.Е. Сухаревою²¹ у дітей і підлітків. П.Б. Ганнушкін дав цьому типу назву “конституційно-збуджений” і включив до групи циклоїдів.

Особливості прояву акцентуації. З дитинства така особа відрізняється галасливістю, товариськістю, сміливістю, схильністю до бешкетництва. Вона завжди створює багато шуму, любить неспокійні компанії. Настрій у неї завжди гарний, піднесений.

¹⁹ К.Schneider. Die psychopathischen Personalitäten, 1923.

²⁰ Ганнушкін П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система-тика. — 1933.

²¹ Г.Е. Сухарева. Клинические лекции по психиатрии детского возраста Т.2, М.,1959.

У підлітків цього типу відсутня сором'язливість і боязкість перед незнайомими людьми, вони недостатньо відчувають дистанцію стосовно дорослих. Підлітки цього типу акцентуації одночасно, маючи гарні загальні здібності, виявляють непосидючість та недостатню дисциплінованість, навчаються майже завжди нестабільно. Вони мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, як правило, поверхневі та швидко проходять. З дорослими, батьками, педагогами у них нерідко виникають конфлікти.

Домінуючі риси: екстравертність, тобто спрямованість психіки і фіксація інтересів на явищах зовнішнього світу; завжди гарний, дещо підвищений настрій; високий, фонтануючий енергією життєвий тонус, високий біологічний тонус, завжди гарний апетит і міцний сон; рано пробуджений і сильний сексуальний потяг; легка захоплюваність сексуальним партнером і швидке охолодження до нього.

Особливості спілкування. Особи гіпертимічного типу акцентуації характеризуються легкістю встановлення контактів з людьми, надмірною контактністю з живою мімікою та жестикуляцією, прискореною мовою; відкритістю для спілкування з людьми і радістю від цього спілкування, яка поєднується з нерозбірливістю у виборі знайомств і квітучим зовнішнім виглядом. Під час спілкування можуть дуже швидко мимовільно відхилитися від теми, не можуть довго зосереджуватися на одній і тій ж темі. Відмічаються стрибки ідей, вони припиняють спілкування, якщо їм не цікаво. Не вміють слухати.

Особливості поведінки у конфліктах. Особи з таким типом акцентуації рідко бувають ініціаторами конфліктів. Епізодичні конфлікти можуть виникати через недостатньо серйозне ставлення до професійних обов'язків. Конфлікт також можливий в умовах суворої дисципліни, монотонної діяльності. У них розвинута тенденція до бурхливих, але коротких спалахів роздратування; однак вони незлопам'ятні, швидко відхідливі й миролюбні. Схильні засмучуватися з приводу зауважень оточуючих.

Позитивні риси: енергійність, потреба в діяльності, ініціативність, життєрадісність й оптимізм; щедрість і прагнення допомогти людям; товарииськість; незалежність настрою від того, що відбувається навколо; вируюча енергія, нестримна активність і прагнення діяльності.

Негативні риси: легковажність, готовність іти на невтримний ризик; схильність до аморальних вчинків (без злого наміру й з готовністю відразу покаятися), брутальність (без усякого зла); поверховість, нездатність до тривалого зосередження на конкретній справі чи думці; невміння слухати, постійний поспіх, розпорошеність з тенденцією

не доводити розпочату справу до кінця; перескакування з однієї справи на іншу, дратівливість, несерйозне ставлення до обов'язків, в тому числі сімейних.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Гіпертимичним типам подобається робота, пов'язана із постійним спілкуванням, служба побуту, ігрові види спорту, театр, організаторська діяльність. Вони не можуть довго залишатися на одному й той самому робочому місті, схильність до зміни професії, місця роботи.

У таких типів відмічається нестримна активність; постійне прагнення до неформального лідерства; швидка адаптація в незнайомій і швидко мінливій обстановці. Вони не терплять самотності, строго регламентованої дисципліни, розміреного режиму, одноманітної і монотонної обстановки, діяльності, яка потребує дріб'язкової акуратності, вимушеного неробства.

Реакція захоплень відрізняється в гіпертимів багатством і розмаїтістю проявів, але головне – цілковитою мінливістю хобі. Колекціонування замінюється азартними іграми, одне спортивне захоплення чи гурток іншими, чоловіки нерідко на короткий час віддають увагу технічним захопленням, жінки – художній самодіяльності.

Самооцінка – висока та дуже висока. Особи гіпертимного типу найчастіше переоцінюють свої можливості та здібності, бувають надто самовпевнені, прагнуть показати себе, прихвалити, справити на оточуючих враження.

Психологічний ризик. В осіб цього типу акцентуації відмічається психологічна схильність до зловживання алкоголем та наркотичними речовинами. Віддають перевагу неглибокій ейфоризуючій стадії сп'яніння, але легко стають на шлях частих і регулярних випивок.

Схильні до невиправданого ризику та групових видів злочину. Схильні до бродяжництва, самовільних відлучень, іноді тривалих. Справжні втечі з дому в гіпертимів зустрічаються нечасто.

Спрямовуючи себе туди, де “кипить життя”, вони часом можуть опинитися в несприятливому середовищі, потрапити в асоціальну групу. Всюди вони швидко освоюються, переймають манери, звичаї, поведінку, одяг, модні “хобі”.

Ці особи охоче беруть у борг, відганяючи від себе неприємну думку про наступний розрахунок. Люблять “пошикувати”, легко піддаються на сумнівні авантюри. Брехливість не є їхньою характерною рисою, вона може бути зумовлена необхідністю викрутитись у важкій ситуації.

Психопатологічний ризик. В умовах вимушеної самотності можуть відзначатися випадки захворювання маніакально-депресивним психозом.

Гіпертимно-нестійкий варіант психопатизації є найбільш частим. Тут прагнення розваг, веселощів, ризикованих пригод більше виступає на перший план і штовхає до зневажання занять і роботи, на алкоголізацію і вживання наркотиків, на сексуальні ексцеси і делінквентність – в остаточному підсумку може привести до асоціального способу життя.

Вирішальну роль у тому, що на гіпертимній акцентуації виростає гіпертимно-нестійка психопатія, зазвичай відіграє родина. Як надмірна опіка – гіперпротекція, дріб'язковий контроль і жорстокий диктат, який ще й поєднується з неблагополуччям внутрісімейних відносин, так і гіпоопіка, бездоглядність можуть служити стимулами до розвитку гіпертимно-нестійкої психопатії.

Гіпертимно-істероїдний варіант відрізняється переважанням таких рис характеру, як хвалькуватість, бажання справити враження, покрасуватися перед іншими. На тлі гіпертимності поступово вимальовуються істероїдні риси. При зіткненні з життєвими труднощами, при невдачах, в небезпечних ситуаціях і при загрозі серйозних покарань виникає бажання розжалобити інших (аж до демонстративних суїцидних дій), і справити враження своєю незвичайністю, і похвастатися, “пустити пил в очі”. Можливо, в розвитку цього типу також найважливішу роль відіграє середовище. Виховання по типу “кумира родини”²², потурання примхам у дитинстві, надмір похвал з приводу вигаданих і дійсних здібностей і талантів, звичка завжди бути на виду, сформована батьками, а іноді й неправильними діями вихователів, зумовлюють у підлітковому періоді труднощі, які можуть виявитися нездоланими.

Гіпертимно-експлозивний варіант психопатизації відрізняється посиленням рис афективної вибуховості. Спалахи роздратування і гніву, нерідко притаманні гіпертимам, коли вони зустрічають протидію чи зазнають невдачі, стають особливо бурхливими і виникають з найменшого приводу. На висоті афекту нерідко втрачається контроль над собою: лайка і погрози вириваються без будь-якого врахування обставин, в агресії власні сили не порівнюються із силами об'єкта нападу, а опір може досягати “буйної шаленості”. Все це звичайно

²² Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко // Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 288 – 318.

дозволяє говорити про формування психопатії збудливого типу. Це поняття, як нам уявляється, має на увазі дуже збірну групу. Подібність гіпертимної експлозивності з експлозивністю епілептоїдів залишається чисто зовнішньою: тут у наявності значна відхідливість, схильність легко прощати образи і навіть дружити з тим, з ким щойно був у сварці. Відсутні й інші епілептоїдні риси. Можливо, у формуванні цього варіанта психопатизації істотну роль можуть відігравати не такі вже й рідкісні в хлопчиків гіпертимного типу черепно-мозкові травми, навіть легкі, але повторні.

Головна потреба: у спілкуванні, різноманітні та в рухові.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично, однак вони помітних позитивних результатів не дають. Гіпертимний підліток не витримає чіткої регламентації поведінки та постійного контролю. Для нього такі умови будуть згубними, оскільки необхідність підкорятися, пригнічувати свою активність є для нього психотравмуючим чинником. Необхідно шукати інший засіб впливу, що дає можливість спрямувати енергію гіпертима в правильне русло. Таких підлітків слід заохочувати до діяльності, яка потребує кмітливості, рішучості, наполегливості (наприклад, спортивних змагань, туристських походів, дискотек або інших шкільних вечорів, різноманітних заходів тощо), де можна проявити активність, уміння швидко орієнтуватися та задовольнити прагнення до лідерства, новаторства. Головне – урізноманітнити його діяльність, зацікавити новими завданнями, які він повинен розв'язувати добровільно й самостійно.

Захисні механізми психіки – витиснення, проекція, раціоналізація, сублімація. Ці особи не завжди серйозно відносяться до проблем, найчастіше їх відкидають, або вирішують – тут і тепер, під впливом емоцій.

2. Дистимний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Цей тип протилежний гіпертимічному. Характеризується зниженням основного фону настрою (інколи до субдепресії), песимізмом, фіксацією на сумних сторонах життя, ідеомоторною (ідея – в життя) загальмованістю. Їх легко впізнати за сором'язливим і безрадісним виглядом, міміка в них мало виразна.

Домінуючі риси: домосіди, загальмованість мислення, повільність, субдепресивність.

Особливості спілкування: низький рівень контактності, небагатослівність, песимістичність, їх гнітить весела компанія.

Особливості поведінки в конфліктах. Ведуть замкнутий спосіб життя, рідко конфліктують з іншими людьми. Можливі конфлікти в ситуаціях, які вимагають бурхливої діяльності, зміни звичного способу життя.

Позитивні риси: серйозність, висока моральність, добросовісність, справедливість. Вони сумлінні, віддані в дружбі.

Негативні риси: пасивність, сповільненість, неповороткість, відірваність від колективу, песимізм, млявість.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Для таких типів цікава робота, яка не вимагає широкого кола спілкування.

Самооцінка – депресивна, субдепресивна, низька, залежить від зовнішніх обставин та особистісного настрою.

Психологічний ризик: схильність до невротичної депресії.

Психопатологічний ризик: депресивний розвиток особистості.

Головна потреба: у гармонійному житті.

Особливості психокорекційних заходів. Підвищувати оптимістичне ставлення до життя.

Захисні механізми психіки: формування реакцій.

3. Афективно-екзальтований тип акцентуації (за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Це тип «тривоги і щастя». Особи цього типу легко сповнюються захватом від радісних подій і впадають у відчай – від сумних. Захоплення і пориви можуть ніяк не пов'язуватись із особистими стосунками.

Домінуючі риси: бурхливі емоційні реакції на життєві події – від абсолютного щастя до повного безсилля, печалі.

Особливості спілкування: емоційне, бурхливе, нестійке.

Особливості поведінки в конфліктах. Конфлікти можуть виникнути з причин надмірної чутливості таких осіб. Вони не витримують грубості та жорстоких реалій життя.

Позитивні риси: прив'язаність до близьких, глибоке співпереживання їм, емпатійність.

Негативні риси: тривожність, готовність впасти у відчай, крайня бурхливість та нестійкість емоційного реагування на ситуації, їхні емоції розвиваються дуже швидко. Їм до смаку розваги, життєва насолода; почуття обов'язку і вищі цінності формуються важко.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Любов до музики, мистецтва, природи, захоплення спортом, переживання релігійного характеру, пошуки світогляду – все це захоплює екзальтовану людину до глибини душі. З них виходять непогані артисти, художники, поети, письменники.

Самооцінка – лабільна, залежить від зовнішніх обставин та особистісного настрою.

Психологічний ризик: крайня вразливість під час негативних подій може привести до відчаю. Вони більш глибоко переживають горе, ніж потерпілі особи.

Психопатологічний ризик: психоз тривоги та щастя.

Головна потреба: у позитивних переживаннях.

Особливості психокорекційних заходів. Їм потрібен твердий, але не жорсткий контроль протягом усього життя.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, сублімація.

4. Сенситивний тип акцентуації

Ще в 1917 році Е. Кречмер²³, описав одну із форм реактивного психозу, який розвивався в осіб особливого складу: надмірна вразливість і чутливість поєднуються в них з високими моральними вимогами до самих себе, з “етичною скрупульозністю”. Під ударами долі вони легко стають вкрай обережними, підозріливими і замкнутими. П.Б.Ганнушкін підмітив²⁴, що за всім цим стоїть виражене почуття “власної недостатності”.

Особливості прояву акцентуації. Схожий на афективно-екзальтований. Але емоційні особи реагують не так бурхливо, а їхні емоції розвиваються не так швидко. Вони відрізняються особливою чутливістю і глибиною переживань у сфері тонких емоцій духовного життя. Їхня характерна риса – сенситивність (почуття, відчуття), що виявляється в підвищеній чутливості до подій, які з ними трапляються.

У цих типів акцентуації з перших років життя існують такі страхи – самотності, яскравого світла, темряви, голосних звуків, тварин, здатних заподіяти біль (собак, змій, павуків, пацюків і т.п.). Така особа уникає активних і галасливих однолітків – віддає перевагу особам, що за них молодші. Товариський зі звичним оточенням. Прив’язується до рідних і близьких, не любить ходити в гості, гуляти без дорослих у дворі.

²³ Е.Кречмер. Медицинская психология, М.–Л., 1927

²⁴ Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система–тика. — 1933.

Підліткам сенситивного типу властива підвищена чутливість до всього, що їх оточує. Вони сприйнятливі і вразливі, чуттєві і ранимі, не виявляють наполегливості, негативні емоції носять у собі довго і важко, не висловлюючи їх. Обтяжливі переживання та конфлікти у них не витісняються, не відкидаються і не ізолюються, вони зберігаються у свідомості і залишаються емоційно насиченими. Сенситивні підлітки схильні до застою афекту: здатність керувати собою і, насамперед, можливості переробки і прояву афекту недостатні. Це стосується передусім агресивних спонукань (придушення агресії). Тільки при значному застої афекту трапляються раптові сильні вибухи.

Домінуючі риси: підвищені чутливість і вразливість; почуття власної неповноцінності, особливо в морально-етичній і вольовій сферах; боязкість і сором'язливість, особливо серед незнайомих і в незвичній обстановці; схильність до реакцій гіперкомпенсації.

Особливості спілкування. Вони не люблять великих компаній та занадто азартних, рухливих, бешкетних ігор. Відверті та товариські вони бувають тільки з тими, кого добре знають. Сенситивні підлітки розбірливі при виборі для себе друзів та приятелів, виявляють велику прихильність у дружбі та обожнюють своїх друзів. Охоче контактують з вузьким колом людей, які викликають у них симпатію. Вони уникають знайомств і спілкування з людьми занадто жвавими і невгамовними; болісно переживають зміну колективу

Невпевненість у собі – це повсякденний психічний стан таких осіб. У них можуть виникати труднощі в процесі адаптації до навчання, а також розвиватися “комплекс неповноцінності”. Разом з тим у цих же підлітків виявляються високі моральні вимоги до себе та навколишніх людей, схильність до усамітнення через непереносимість галасу, метушні й активності на перерві.

Особливості поведінки в конфліктах: помічається притаманна з дитинства образливість і чутливість, сором'язливість, яка особливо заважає подружитися, з ким хочеться, невміння бути ватажком, заводієм, душею компанії, ворожість до авантур і пригод, усілякого роду ризику і гострих відчуттів, відроза до алкоголю, негативне до флірту і злицянь. Вони підкреслюють, що не схильні ні легко сваритися, ні швидко миритися.

Конфліктогенні ситуації: до них його схиляють несправедливі підозри чи обвинувачення в непорядних вчинках, особливо привселюдно; критика чи глузування над ним чи його поведінкою; відкрите суперництво; постійні перевірки його діяльності або поведінки; недоброзичлива увага до нього; вимушена самотність; загроза репутації; неможливість поділитися своїми переживаннями з другом.

Позитивні риси: спокій; розвинута інтуїція, емпатійність, доброта, турботливість, об'єктивна самооцінка; доброта й уважність до людей; почуття обов'язку і відповідальності; висока внутрішня дисциплінованість; сумлінність; самокритичність; підвищені вимоги до себе; прагнення перебороти свої слабкі сторони; відсутність схильності до алкоголізації і делінквентності.

Негативні риси: самонавіювання; лякливість; замкнутість; схильність до самобичування і самоприпинення; розгубленість у складних ситуаціях; підвищені вразливість і конфліктність.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Мотивацією в навчанні у таких осіб є небажання засмучувати своїх батьків і викладачів, а також страх перед контрольними, заліками й іспитами; боячись прославитися вискоккою, соромиться і боїться відповідати біля дошки. Головне в роботі – емоційне ставлення до нього колег і керівника, тому може бути відданим і старанним працівником.

Самооцінка – лабільна. Самооцінка сенситивних підлітків відрізняється досить високим рівнем об'єктивності. У багатьох з них є проблеми, до яких вони не можуть визначити свого ставлення або не хочуть зробити це. Найчастіше цими проблемами є ставлення до друзів, до свого оточення, до критики на свою адресу, до грошей, до спиртних напоїв. Очевидно, все це буває пов'язане із забарвленими емоціями, затаєними переживаннями. Відчуваючи відразу до неправди і маскуванню, сенситивні підлітки віддають перевагу відмові перед неправдою.

Психопатологічний ризик: депресивні захворювання.

Психологічний ризик. Ні до алкоголізації, ні до вживання наркотиків, ні до делінквентної поведінки сенситивні підлітки не схильні. Сенситивні юнаки, як правило, навіть не курять, алкогольні напої ж здатні вселяти їм відразу. У кризових ситуаціях, у субдепресивній фазі схильні до самогубства.

Головна потреба: у довірі, приналежності, любові.

Особливості психокорекційних заходів. Клінічна симптоматика складається переважно з депресивних кризів самооцінки та ще частіше з іпохондричних станів. Психотерапія ставить перед собою мету переробити актуальні конфліктні ситуації і цим допомогти краще зрозуміти їх структуру та пізнати позитивні сторони особистості: тонку чутливість, уважність, справедливість і можливість співчуття, що може позитивно впливати на особистісні відносини.

Захисні механізми психіки – формування реакцій, інтелектуалізація.

5. Лабільний тип акцентуації

Цей тип найбільше повно описаний під різними найменуваннями “емоційно-лабільний” у К. Шнайдера²⁵, “реактивно-лабільний” у П. Б. Ганнушкіна²⁶, “емотивний” у К. Леонгарда²⁷. У систематичі психопатій у дітей Г.Є. Сухарєвої²⁸ цей тип відсутній, однак в описаній картині “загального” або “гармонійного” інфантилізму містяться майже всі притаманні лабільному типу ознаки.

Особливості прояву акцентуації. Особам цього типу властиві різкі зміни у настрої, при чому вони найчастіше непередбачені. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть бути найнікчемніші, наприклад, кимось випадково кинуте образливе слово чи непривітний погляд. Такі підлітки “здатні зануритися в зневіру і похмурий настрій при відсутності будь-яких серйозних неприємностей та невдач”. Від настрою цих осіб залежить їх поведінка. У пригніченому настрої вони вкрай потребують допомоги і підтримки з боку тих, хто їх підбадьорить та розважить.

Домінуючі риси: Їх настрою притаманні не тільки часті і різкі зміни, але й значна глибина. Від настрою на даний момент залежать і самопочуття, і апетит, і сон, і працездатність, і бажання побути насамоті або тільки разом із близькою людиною або ж кинутися в галасливе товариство, в компанію, між люди. Відповідно до настрою і майбутнє то малюється райдужними фарбами, то уявляється сірим і сумним, і минуле постає то як низка приємних спогадів, то здається цілковито складається з невдач, помилок і несправедливостей. Ті самі люди, те саме оточення здаються то милими, цікавими і привабливими, то обридлими, нудними і потворними, наділеними різними недоліками.

Особливості спілкування.

Рівень комунікативності таких типів залежить від настрою: радий, задоволений життям – контакти встановлює з великим бажанням; засмучений, не вдоволений життям – контакти скорочуються. Від дуже незначної репліки друга в нього може змінитися настрій (просто зауваження на його адресу може викликати депресію, привести до розриву дружніх відносин; і навпаки, слова друга можуть значно поліпшити настрій, викликати бурхливий приплив енергії, бажання зробити щось гарне для нього). У таких осіб дуже розвинута інтуїція, він інтуїтивно відчуває гарних і поганих людей. Вони обирають тих

²⁵ K.Schneider. Die psychopathischen Persönlichkeiten, 1923.

²⁶ Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система-тика. — 1933.

²⁷ Леонгард К. Акцентуированные личности : пер. с нем. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544 с.

²⁸ Г.Е. Сухарева. Клинические лекции по психиатрии детского возраста Т.2, М., 1959.

друзів, хто в періоди спаду його настрою здатний відволікти, втішити, розвеселити, при нападках з боку інших – заступитися, захистити, а в хвилини емоційного підйому – розділити бурхливу радість і веселощі. Особа лабільного типу чутливо та радісно реагує на знаки уваги, подяку, похвалу і заохочення, але це не переходить у зарозумілість і самовдоволення.

Особливості поведінки у конфліктах. Можливі конфлікти в ситуаціях: повної дисгармонії його настрою (він страждає, а всім чомусь весело); емоційного неприйняття з боку значимих для нього людей; втрати близьких і розлуки з тими, до кого прив'язаний; критики його самого чи його поведінки; ущемлення почуття власної гідності; сильної конкуренції; відсутності визнання, успіху, уваги; загрози покарання, відчуття страху перед ким-небудь чи чим-небудь.

Позитивні риси: товарииськість, добродушність, чуйність, уважність у періоди піднесеного настрою, глибина почуттів і щира прихильність до тих, з ким перебуває в гарних відносинах, кого любить і про кого піклується; незалежність прихильності від мінливості свого настрою. Це насамперед проявляється в його ставленні до рідних і близьких, але лише до тих, від кого він сам отримує любов, турботу й увагу. До них прихильність зберігається, незважаючи на легкість виникнення і частоту скороминущих сварок.

Негативні риси: в періоди пригніченого настрою – дратівливість, запальність, ослаблений самоконтроль, схильність до конфліктності і забіякуватості; під час звичайної розмови може спалахнути, навернуться сльози, готовий сказати щось зухвале, образливе. Маломотивована зміна настрою іноді створює враження поверховості і легковажності. Але це судження не відповідає істині.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Займаючись цікавою, захоплюючою і ненабридаючою справою чи роботою, спроможний переключитися і забути про свій поганий настрій.

Самооцінка – мінлива. Вона відрізняється щирістю. Лабільні підлітки добре знають особливості свого характеру, знають, що вони – “люди настрою” і що від настрою в них залежить усе. Усвідомлюючи слабкі сторони своєї натури, вони не намагаються щось приховати чи затушувати, а ніби пропонують оточенню приймати їх такими, які вони є. У визначенні того, як ставляться до них оточуючі, вони виявляють на диво гарну інтуїцію – відразу, при першому контакті відчуваючи, хто до них прихильний, хто байдужний, а в кому криється хоч крапля недоброзичливості чи ворожості. Відповідне ж ставлення виникає і в них, причому негайно і без спроб його приховати.

Психопатологічний ризик. Цей тип акцентуації часто поєднується з вегетативною лабільністю і схильністю до алергічних реакцій. Лише в деяких осіб виявляється схильність до невротичних реакцій. Однак майже для всіх у дитинстві характерні часті інфекційні захворювання, які провокуються умовно-патогенною флорою. Часті ангіни, безупинні “застуди”, хронічні пневмонії, ревматизм, пієлоцистити, холециститу й інші захворювання хоча й протікають у неважких формах, але можуть мати затяжний і рецидивуючий перебіг. Можливо, фактор “соматичної інфантилізації” відіграє важливу роль у багатьох випадках формування лабільного типу.

Психологічний ризик. Їх не зваблює азарт ігор, скрупульозна ретельність колекціонування чи наполегливе вдосконалювання сили, спритності умінь і висоти витончених інтелектуально-естетичних насолод.

Головна потреба: у позитивній оцінці інших (розуміння його з боку оточуючих), у любові та приналежності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи слід здійснювати систематично. Вони повинні бути спрямовані та підвищення самооцінки та емоційно-вольового загартування.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, проекція.

6. Циклоїдний тип акцентуації (афективно-лабільний за К. Леонгардом)

Як відомо, цей тип був описаний у 1921 р. Е. Кречмером²⁹ і спершу став широко використовуватися в психіатричних дослідженнях. П.Б. Ганнушкін³⁰ включив у “групу циклоїдів” чотири типи психопатів: “конституційно-депресивних”, “конституційно-збуджених” (гіпертимних), циклотимиків і емотивно-лабільних. Циклотимія ним розглядалася як тип психопатії.

У підлітковому віці можна зустрічати два варіанти циклоїдної акцентуації: типові і лабільні циклоїди.

Особливості прояву акцентуації

З дитинства періодами може бути веселим, енергійним, комунікативним, непосидючим, галасливим, бешкетним, після чого знову стає спокійним і керованим, настрої знижується, може бути пригніченим, субдепресивним. У субдепресивній фазі падає працездатність,

²⁹ Е.Кречмер. Медицинская психология, М.–Л., 1927

³⁰ Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система-тика. — 1933.

до всього втрачається інтерес, такі особи уникають компанії, стають млявими, погано переносять різку зміну у житті (зміна місця проживання, школи і т.п.). У цей період у них погіршується біологічний тонус (знижується апетит і статевий потяг, вони довше сплять, прокидаються млявими). Якщо в цей період є певні невдачі і дрібні проблеми, які принижують самолюбство, нарікання на їх адресу, то це може привести до думки про власну непотрібність і неповноцінність та підштовхнути їх до суїцидальної поведінки.

У таких осіб виникають періодичні фази зміни настрою без видимих причин (тривалістю в кілька днів чи тижнів) з початком статевої зрілості. У періоді позитивної фази їх можна характеризувати як гіпертимічну особу, а в періоді негативної фази як сенситивну або дистимну. Ці фази виражені не різко, їх тривалість складає 1 – 2 тижні, з інтермісіями між ними. Іноді в деяких людей ці фази мають сезонний характер: наприклад, гіпертимні періоди влітку (восени, взимку), субдепресивні – взимку, навесні чи восени.

Домінуючі риси. Відмічаються циклічні зміни емоційного стану: фази гіпертимності змінюються фазами субдепресії.

Особливості спілкування. Відмічається підвищена комунікативність, тяга до спілкування, нових знайомств і безшабашного молодечтва – у фазі позитивного настрою; знижена контактність, замкнутість, небажання спілкуватися навіть із близькими друзями («усі набридли») – у періоді негативного. Такий тип воліє по-справжньому дружити з тими, хто їх приймає такими, якими вони є, і не ображається на їхні спалахи дратівливості чи образливості.

Особливості поведінки в конфліктах. Конфлікти можуть виникати в ситуаціях емоційного несприйняття з боку значимих для нього людей; корінної ломки життєвих стереотипів, звичок; несподіваних доручень, прохань, вимог, які не відповідають поточному настрою; коли до них пред'являються претензії; коли вони відчувають утиски і невдачі; при психічних навантаженнях, особливо в стадії спаду настрою.

Позитивні риси: в період позитивного настрою (гіпертимній фазі) – ініціативність, життєрадісність, товариськість, в період негативного настрою (у фазі субдепресії) – задумливість, журливість, здатність до співпереживання.

Негативні риси: замкнутість і байдужність, непослідовність; спалахи дратівливості, образливості, схильність до причепливості; прояв невдоволення і брутальності у відповідь на репліки і зауваження; невмотивований тимчасовий розрив стосунків з компанією, спілкування з друзями.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Інтереси залежать від циклу настрою. Періоди активного навчання (роботи) змінюються періодами цілковитої байдужості до предметів і завдань. У роботі то все вдається, все цікаве, то проявляється невдоволення будь-якою пропонованою справою і бажання знайти причину для роздратування й скарг. Схильні до розчарувань у професії, нерідко міняють місце роботи.

Захоплення відрізняються нестійкістю – в субдепресивні періоди такі особи їх кидають, у періоди піднесення – знаходять нові або повертаються до колишніх.

Самооцінка – лабільна. Самооцінка характеру в циклоїдів формується поступово, в міру того, як накопичується досвід “хороших” та “поганих” періодів. У підлітків цього досвіду ще немає, і тому самооцінка може бути ще дуже неточною.

Психопатологічний ризик. Перевтома й астенія затягують субдепресивну фазу, з’являється відрізка до навчання і до розумової роботи взагалі. Серйозні невдачі і дорікання оточуючих можуть поглибити субдепресивний стан або викликати гостру афективну реакцію із суїцидними спробами. Як правило лише в такому випадку циклоїдні підлітки потрапляють під спостереження психіатра.

Психологічний ризик. Виражені порушення поведінки (делінквентність, втечі з дому, знайомство з наркотиками) мало властиві циклоїдам. До алкоголізації в компаніях вони виявляють схильність у періоди піднесення. Суїцидальна поведінка у вигляді афективних (але не демонстративних) спроб або справжніх замахів можлива в субдепресивній фазі.

Головна потреба: у любові. Потреби залежать від фаз настрою. У періоді позитивного настрою – потреба у спілкуванні, активності, рухові, різноманітті; у період негативного – у самотності, пасивності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати таким чином, щоб вони мали різноманітне спрямування відповідно до періодів настрою та в основному спрямовані на корекцію негативних розладів настрою.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, проекція, придушення.

7. Астено-невротичний тип акцентуації (тривожний за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Таким типам властиві схильність до страхів, підвищена боязкість і полохливість, підвищена вразливість,

загострене почуття власної неповноцінності, нерішучість, схильність до «самозанурення», постійний сумнів і тривалі розмірковування.

У таких типів з дитинства проявляється висока чутливість до сильних звуків, яскравого світла, через що часті капризи, плач, погані сон і апетит, боязнь всього. Його швидко втомлює навіть невелика кількість людей, тому прагне до усамітнення.

Домінуючі риси: підвищена втомлюваність, особливо при розумовому навантаженні або в умовах змагання; тривожність і помисливість; сором'язливість і полохливість; звикання до укладу життя, до речей і тривожність з приводу ломки стереотипів.

Особливості спілкування. Коло друзів обмежене через часті капризи, дратівливість, сором'язливість, відсутність ініціативи і невпевненість у собі.

Особливості поведінки в конфліктах. Можливі конфлікти в умовах, де необхідно відстоювати свою точку зору; коли треба вимушено активно спілкуватися з великою кількістю людей та необхідно виявити певну силу волі. Можливий конфлікт при раптовому чи тривалому фізичному і психічному напруженні та глузуванні над його слабкостями, помилками, невмілими діями.

Позитивні риси: акуратність; дисциплінованість; лагідність; ретельність; скромність; дружелюбність; незлопам'ятність; здатність до покаяння.

Негативні риси: підвищена помисливість і примхливість, плаксивість; млявість; непевність у собі; сором'язливість і лякливість; нездатність постояти за себе, стомлюваність і дратівливість у вигляді афективних спалахів з будь-якого приводу при втомі.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Через підвищену виснажуваність не здатний до важкої і напруженої роботи: має потребу в періодичному відпочинку і чергуванні різних видів діяльності.

Через низьку самооцінку, сумніви, почуття тривоги і страху перед можливою помилкою не може нормально працювати на уроці, навіть якщо добре знає матеріал. Через нездатність зібратися з думками його лякають раптові виклики до дошки: він губиться, червоніє, не може відповісти, після чого довго і болісно переживає свою ганьбу.

Самооцінка – низька.

Психопатологічний ризик: астено-невротичний тип правомірно розглядати як одну із різновидностей акцентуацій, яка сприяє невротичним реакціям, особливо неврастенічного кола.

Психологічний ризик. Типовою рисою цієї акцентуації є схильність до іпохондрії.

Головна потреба: у безпеці, у любові інших до нього, у відчутті захищеності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекція астено-невротичного типу акцентуації триває довгий час. Тому більш ефективно проводити довготривале психотерапевтичне лікування.

Захисні механізми психіки – формування реакцій.

8. Застрагаючий (ригідний) тип акцентуації (за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Занадто вимогливий до себе та до інших.

Такий тип характеризується постійною підозрілістю і недовірою до людей загалом, схильністю перекидати відповідальність із себе на інших. У різного роду ситуаціях вони відчувають себе використуваними в чужих інтересах, зрадженими або скривдженими. Вони сповнені забобонів і часто приписують іншим ті свої думки і спонукання, які відмовляються визнати в себе. Високо цінують прояви сили і влади, все, що слабке, ущербне, викликає в них презирство. У позитивних ситуаціях для себе вони досягають певних висот, при негативному розвитку подій – стають революціонерами, «борцями» за справедливість.

Домінуючі риси: патологічна стійкість афекту, цілеспрямованість, егоїстичність, самолюбство.

Особливості спілкування. Середня контактність, службова та побутова незговірливість, схильність до довготривалих чвар, у конфліктах найчастіше виступають як активна сторона.

Особливості поведінки в конфліктах. Несправедлива образа, перешкоди на шляху до досягнення честолюбних цілей, ситуація ревності, опір неймовірно високим вимогам. Постійно вимагає підтвердження особистої значимості. Такі люди часто не враховують ситуації, яка змінилася, чи нових обставин, вони прямолінійні і не гнучкі. Важко приймають точку зору оточуючих, не дуже рахуються із їхньою думкою, повага від оточуючих сприймається як належне, а неповага – як образа. Вони мало критичні до своїх вчинків, хворобливо образливі, підвищено чутливі до дійсних і надуманих несправедливостей.

Позитивні риси. Такі типи акуратні, цілеспрямовані, самолюбиві, докладають значних вольових зусиль задля досягнення намічених цілей, прагнуть здобуття авторитету і влади, прагнення досягти високих

показників у будь-якій справі, вкрай вимогливі до себе й у прагненні справедливості.

Негативні риси: образливість, мстивість, самонадіяність, ревнивість, гіпертрофоване до фанатизму почуття справедливості, підвищена підозріливість, стійкість негативних переживань, прагнення домінувати над іншими, неприйняття чужих думок і, як наслідок, конфліктність.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Робота, яка дає відчуття незалежності та можливості проявити себе, де необхідно відстоювати свої або чийсь права (юрист, адвокат, суддя тощо).

Самооцінка – ригідно-демонстративна, висока, може бути занадто висока (параноїдальна).

Психопатологічний ризик: характеризується надмірною стійкістю афекту зі схильністю до формування паранояльних і надцінних ідей. Можуть хворіти на гіпертонію, неврастенію, можливі інфаркти.

Для діагностики параноїдного типу характеру стан повинен відповідати щонайменше чотирьом з нижченаведених якостей або поведінкових стереотипів:

- 1) надмірна чутливість до невдач і відмов;
- 2) постійне невдоволення іншими людьми, зневажливе ставлення до них, схильність не прощати образи або заподіяний збиток;
- 3) підозріливість і стійка тенденція до спотворення пережитого, коли нейтральне або дружнє ставлення інших невірно витлумачується як вороже або зневажливе;
- 4) сварливість, незлагідність і стійке, неадекватне ситуації відстоювання власних прав;
- 5) часті невинуватені підозри в невірності сексуальних партнерів;
- 6) підвищена оцінка власної значимості з тенденцією відносити все, що відбувається, на свій рахунок;
- 7) часті необґрунтовані думки про змови, які суб'єктивно пояснюють події в близькому або широкому соціальному оточенні.

Психологічний ризик. Схильний до бурхливого некерованого афекту.

Головна потреба: у справедливості, у відчутті власної величі, гідності та цінності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційним заходам не піддається.

Захисні механізми психіки: проекція, формування реакцій.

9. Психостенічний (педантичний) тип акцентуації

В. Райх³¹ описує даний тип характеру як характер людини, що страждає неврозом нав'язливих станів. Педантичне відчуття порядку є типовою рисою характеру такої людини. Ще одна незмінна риса – ощадливість, яка часто переходить у скнарість. Характери людей, які страждають неврозами нав'язливих станів, завжди відрізняються великою схильністю до почуттів співчуття і провини, але це не суперечить тій обставині, що їхні інші якості дуже часто виявляються зовсім не зручними для навколишніх; адже в перебільшеній акуратності, педантичності і т.д. вони дуже часто домагаються прямого задоволення ворожості й агресії. До інших обов'язкових рис даного типу характеру належать нерішучість, сумнів і недовірливість.

Психастенічні прояви в дитинстві незначні, обмежуються боязкістю, лякливістю, моторною невправністю, схильністю до розумувань і ранніми “інтелектуальними інтересами”.

Іноді вже в дитячому віці виявляються нав'язливі явища, особливо фобії – боязнь незнайомих людей і нових предметів, темряви, страх опинитися за замкненими дверима і т. п. Рідше можна спостерігати появу нав'язливих дій, невротичних тиків і т.п.

Критичним періодом, коли психастенічний характер розгортається майже у всій своїй повноті, є перші класи школи. У ці роки безтурботне дитинство змінюється першими вимогами до почуття відповідальності. Подібні вимоги – це один із найбільш відчутних ударів для психастенічного характеру. Виховання в умовах “підвищеної відповідальності”, коли батьки покладають на підлітка недитячі турботи з нагляду і догляду за молодшими дітьми чи безпомічними старими, становище старшого серед дітей у важких матеріальних і побутових умовах – усе це сприяє становленню психастенії³².

Особливості прояву акцентуації. Такі підлітки характеризуються схильністю до розмірковувань, самоаналізу, оцінок поведінки інших людей. Самовпевненість у них поєднується з нерішучістю, а безапеляційність суджень – з покvapливими діями саме в ті моменти, коли потрібна обережність та обачливість.

Домінуючі риси: посидючість, педантизм, нерішучість; тривожна помисливість у вигляді побоювань за майбутнє – своє чи близьких («як би чого не сталося»).

³¹ В. Райх. Анализ личности. – М.: КСП; СПб.: Ювента, 1999. – 333 с.

³² Г.Е. Сухарева. Клинические лекции по психиатрии детского возраста Т.2, М., 1959

Особливості спілкування. Особи педантичного (психастенічного) типу бояться встановлювати нові контакти через невпевненість і сором'язливість; вони цінують глибокий особистісний контакт зі старими друзями. У них друзів мало, але дружба навіки; вони пам'ятають дрібні деталі стосунків і від душі вдячні за увагу до себе.

Особливості поведінки у конфліктах. Цей тип особистості досить скрупульозно ставиться до своєї роботи. Висуває підвищені вимоги до себе і до оточуючих, але робить це так, що оточуючим здається, ніби він прискіпується. Йому властива підвищена тривожність, він надзвичайно чутливий до деталей, схильний до зауважень на адресу оточуючих. Інколи розриває стосунки з друзями чи знайомими лише через те, що йому здається, що його образили.

Позитивні риси: скрупульозність, сумлінність; ретельність; акуратність; серйозність; розважливість; надійність; вірність даним обіцянкам; рівний настрій.

Негативні риси: нерішучість; самокопирсання; безініціативність; схильність до нескінченних міркувань; наявність нав'язливих побоювань, ідей і ритуалів; свідомі формалізм і педантизм; віра в прикмети; нескінченні сумніви у врахуванні всіх обставин і наслідків; обмежувальна поведінка: йому важливіше уникнути неприємностей і невдач, ніж домогтися успіху. У нього розвинута нездатність диференціювати другорядне й головне: для нього все однаково важливе; йому притаманний формалізм і педантизм, дріб'язкова принциповість, що доходить до деспотизму; схильність до теоретизувань.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Він дуже сумлінний: здатний тривалий час невідривно займатися справою, проявляючи невластиві йому цілеспрямованість, наполегливість і посидючість, тому що він боїться засмутити незадовільними оцінками своїх близьких і викладачів; довгий час звіряє отриманий результат з довідниками, словниками, енциклопедіями, з думкою інших людей; дуже виконавчий і керований: акуратно, точно і вчасно виконує роботу, якщо завдання конкретне й отримані інструкції чітко регламентують порядок виконання; віддає перевагу тихій, спокійній (без гонки) роботі, яка потребує акуратності і точності, не терпить непередбачених ситуацій, обставин і ліміту часу.

Самооцінка: схильний у самооцінці знаходити в себе риси різних типів, включаючи зовсім невластиві йому (наприклад, істероїдні).

Психопатологічний ризик. Психастенічна особистість особливо схильна до розвитку того варіанту неврозу нав'язливих станів, який у підлітків позначається як obsesивно-фобічний, obsesивно-компульсивний.

Для діагностики obsесивно-компульсивного типу характеру стан повинен відповідати щонайменше чотирьом з нижченаведених якостей або поведінкових стереотипів:

- 1) постійні сумніви і надмірна обережність;
- 2) постійна заклопотаність деталями, правилами, переліками, порядком, організацією або планами;
- 3) перфекціонізм, прагнення до досконалості і пов'язані з цим численні повторні перевірки, що нерідко заважає завершенню виконуваних задач;
- 4) надмірна сумлінність і скрупульозність;
- 5) неадекватна заклопотаність продуктивністю на шкоду отриманню задоволення у міжособистісних відносинах аж до відмови від них;
- 6) надмірна педантичність і слідування соціальним умовностям;
- 7) ригідність і впертість;
- 8) необґрунтоване наполягання на точному підпорядкуванні інших власним звичкам або настільки ж необґрунтоване небажання дозволити їм самим що-небудь робити.

Психологічний ризик. Такі люди мучаться через себе самих, переживають свої прорахунки, невдачі, розплачуючись за них хворобами (безсонням, головними болями тощо), в стримані зовнішніх, особливо емоційних проявів.

Тривожна надумливість психастенічного підлітка відрізняється від подібних рис астено-невротичного і сенситивного типів. Якщо астено-невротичному типу притаманний страх за своє здоров'я (іпохондрична спрямованість надумливості і тривоги), а для сенситивного типу властиве занепокоєння з приводу ставлення, можливих глузувань, пересудів, несприятливої думки про себе (реактивна спрямованість надумливості і тривоги), то побоювання психастеніка цілком адресуються до можливого, навіть до малоімовірного в майбутньому (футуристична спрямованість). Як би чого не трапилося жажливого і неоправданого, як би не сталося якогось непередбаченого нещастя з ними самими, а ще страшніше – з тими близькими, до яких вони виявляють патологічну прихильність.

Усі форми прояву підліткових порушень поведінки не властиві психастенікам. Ні делінквентність, ні втечі з дому, ні алкоголь, ні наркотики, ні навіть суїцидальна поведінка у важких ситуаціях не зустрічаються. Їх місце, очевидно, цілком посідають нав'язливість, мудрування і самоаналіз.

Головна потреба: у внутрішньому та зовнішньому порядку, чистоті, планованості та поступовості.

Особливості психокорекційних заходів. При проведенні психокорекційних заходів слід створити умови для підвищення самооцінки (об'єктивна позитивна оцінка його поведінки), формувати в особи вміння виділяти головне та не турбуватися через дрібниці (а ні в якому разі не експлуатувати його підвищену відповідальність), розмовляти з ним необхідно стримано, без агресії, давати доручення чітко та конкретно.

Захисні механізми психіки – формування реакцій, сублімація, проекція.

10. Істероїдний (демонстативний) тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Такі типи добре пристосовуються до різних ситуацій. Раціональна поведінка виражена слабо. У наявності емоційна поведінка.

Істероїдні риси нерідко намічаються з ранніх років. Такі діти не терплять, коли при них хвалять інших, коли іншим приділяють увагу. Іграшки їм швидко набридають. Бажання привертати до себе погляди, слухати захоплення і похвалу стає насущною потребою. Вони охоче перед глядачами читають вірші, танцюють, співають і багато хто з них дійсно виявляє непогані артистичні здібності. Успіхи в навчанні в перших класах багато в чому визначаються тим, чи ставлять їх у приклад іншим.

Істероїдні підлітки повністю можуть задовольнити свою потребу бути в центрі уваги, беручи участь у художній самодіяльності, виступах молодіжних естрадних ансамблів, виконуючи обов'язки диск-жокея в школі на дискотеках, екскурсовода в шкільному музеї тощо. Надалі їм можна порекомендувати професії адміністратора, офіціанта, манекенниці, стюардеси, тобто такі види діяльності, де вони будуть «на виду».

Домінуючі риси: егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги до своєї особи, замилювання собою, шанування, співчуття до себе. У найгіршому разі віддається перевага навіть обуренню чи ненависті, спрямованим на їх адресу, але тільки не байдужності, тільки не перспектива залишитися непоміченим («прагнучі підвищеної оцінки», за К. Шнайдером³⁹). Усі інші якості істероїда живляться цією рисою. Сугестивність, яку нерідко висувують на перший план, відрізняється

³⁹ К. Schneider. Die psychopathischen Persönlichkeiten, 1923

вибірковістю: від неї нічого не залишається, якщо обстановка навіювання чи саме навіювання не ллють воду на млин егоцентризму. Обман і фантазування цілком спрямовані на прикрашання своєї персони. Удавана емоційність обертається відсутністю глибоких і щирих почуттів при великій експресії емоцій, театральності, схильності до красування і позерства.

Особливості спілкування. У такої особи коло спілкування – це ті, хто явно чи неявно виражає своє замилювання нею, боготворить її здібності і талант; вона докладає чимало зусиль для розширення кола шанувальників. Такий тип перебірливий у знайомствах і дружбі: це, як правило, або дуже відомі люди (щоб частина слави дісталася йому), або люди, які в чомусь програють йому (для більшого контрасту з його власними здібностями).

Особливості поведінки в конфліктах. Його ставлення до людей головним чином визначається тим, як вони ставляться до нього. Він легко долає поверхневі конфлікти, милуючись своїми стражданнями і стійкістю, добре пристосовується до різних ситуацій, при цьому раціональної поведінки його не видно, а проявляється емоційність. Планування своєї діяльності такі особи здійснюють ситуативно і слабо втілюють плани в життя. Копіткої і систематичної роботи вони уникають. Але не уникають конфліктів, у ситуації конфліктної взаємодії почувають себе вельми непогано.

Конфліктогенні ситуації: вільне чи мимовільне зачіпання його самолюбства; байдужість з боку навколишніх, а тим більш свідоме ігнорування його особистості; критика його досягнень, здібностей і таланту; вимушена самотність чи обмеження кола його спілкування, шанувальників; неможливість виявити себе повною мірою; потрапляння в безглузде чи смішне становище; відсутність яскравих подій і можливостей проявити свої здібності; вимушене перебування в постійному психічному чи фізичному напруженні; удари по егоцентризму, викриття його вимислів, а тим більше їх висміювання.

Позитивні риси: ініціативність і завзятість; комунікабельність і цілеспрямованість; активність і спритність; яскраво виражені організаційські здібності; самостійність і готовність узяти на себе керівництво; енергійність, яка змінюється швидким виснаженням.

Негативні риси: ненадійність, облудність і лицемірство; схильність до інтриг, демагогії й опозиційності при незадоволеному егоцентризмі; задерикуватість і безшабашність; хвастощі неіснуючими успіхами; гра у ватажка замість реального лідерства; необдуманий ризик (у присутності глядачів); врахування тільки власних бажань; явно завищена

самооцінка; образливість при зачіпанні його особистості; схильність до гострих афективних реакцій, включаючи демонстрацію суїцидних спроб. У них розвинута патологічна схильність до брехні (бреше так, що сам собі вірить).

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Основне задоволення приносить спілкування; щоб привертати увагу, доводиться не просто вчитися, а робити це краще за усіх, дивувати своїми здібностями.

Такий тип віддає перевагу роботі поза обмежувачими рамками, найчастіше – у сфері творчих професій і занять, де він може бути талановитим. Захоплення майже цілком зосереджуються у сфері егосентричного типу хобі.

Віддається перевага тим видам мистецтва, які найбільш модні серед підлітків свого кола (у даний час найчастіше – це джазові ансамблі, естрада) або вражають своєю незвичайністю (наприклад, театр мімів).

Наслідкування йогів і хіпі становить у цьому плані особливо благодатний ґрунт.

Самооцінка – надмірно висока (гіпердемонстративна, демонстративна). Самооцінка істероїдних підлітків далека від об'єктивності. Підкреслюються ті риси характеру, які в даний момент можуть справити враження.

Психопатологічний ризик: захворювання на істерію. Розвиток та формування характеру в бік нарцисизму.

Людей, особистість яких організована навколо підтримки самоповаги шляхом одержання підтвердження зі сторони, психоаналітики називають нарцисичними. Їхньому досвідові, очевидно, найкраще відповідає дефіцитарна модель: у внутрішньому житті подібних людей чогось бракує, цілісність і безперервність почуття значущості власного Я і надавана йому цінність становить для них фундаментальну проблему. Заклопотані тим, як вони сприймаються іншими, нарцисично організовані люди відчують глибинне почуття, що вони обмануті і нелюбимі. Вони можуть безупинно міркувати про видимі достоїнства – красу, славу, багатство, але не про більш приховані аспекти своєї ідентичності і цілісності. Спільним для нарцисичних особистостей, які по-різному себе проявляють, є припущення їм відчуття або страх, що вони “не підходять”, почуття сорому, слабкості і свого низького становища.

Стрижневою рисою нарцисичної особи є перебільшене відчуття власної значимості. Вони не припускають, що можуть бути об'єктами для критики, і або байдуже її заперечують, або легко впадають

від неї в лють. У них завищені домагання, бажання слави і багатства. Зневажливе ставлення до потреб оточуючих і часта відмова від дотримання норм людського співіснування заради власних потреб робить їхні міжособистісні контакти нетривкими. Заздрість поширюється не тільки на навколишніх, які домоглися соціального успіху, але й на тих, хто живе простим, але насиченим життям. Симпатія до інших зазвичай лише симулюється з маніпулятивними егоїстичними цілями.

Для діагностики нарцисичного типу характеру стан повинен відповідати не менш як п'ятьом із таких ознак:

1) переоцінка власної значимості, досягнень і талантів, очікування визнання своєї вищості без наявності якостей і досягнень, які це підтверджують;

2) фіксація на фантазіях про безмежний успіх, владу, розум, красу або ідеальну любов;

3) переконаність у своїй особливості, унікальності, можливості бути зрозумілими і прийнятими лише особливими чи впливовими людьми або суспільними установами;

4) потреба в надмірному схилянні перед собою;

5) необґрунтоване уявлення про своє право на привілейоване, пільгове становище, автоматичне задоволення бажань;

6) схильність експлуатувати, використовувати інших для досягнення власних цілей;

7) відсутність емпатійності, небажання визнавати і рахуватися з почуттями і потребами оточення;

8) часта заздрість до оточуючих або переконаність у заздрісному до себе ставленні;

9) зарозуміла, зверхня поведінка й установки.

Для діагностики істеричного типу характеру стан повинен відповідати щонайменше чотирьом з нижченаведених якостей або поведінкових стереотипів:

1) показний характер, театральність поведінки або перебільшене вираження почуттів;

2) сугестивність, легке потрапляння під вплив оточуючих або ситуативних впливів;

3) поверхневий, лабільний афект;

4) постійний пошук збудливих переживань і діяльностей, в яких суб'єкт перебуває в центрі уваги;

5) неадекватне підкреслення своєї сексуальності в зовнішності і поведінці;

6) надмірна заклопотаність своєю зовнішньою привабливістю.

Психологічний ризик. Серед поведінкових проявів істероїдності в таких підлітків на перше місце слід поставити суїцидальність. Мова йде про несерйозні спроби, демонстрації, “псевдосуїциди”, “суїцидальний шантаж”.

Способи при цьому обираються або безпечні (порізи вен на передпліччі, ліки з домашньої аптечки), або розраховані на те, що серйозна спроба буде попереджена оточуючими (готування до повішення, демонстрація спроби вистрибнути з вікна чи кинутися під транспорт на очах у присутніх і т.п.).

Різноманітна суїцидальна “сигналізація” нерідко передуює демонстрації або супроводжує її: пишуться прощальні записки, робляться “таємні” признання приятелям, записуються “останні слова” на магнітофоні і т.п.

Нерідко причиною, яка штовхнула істероїдного підлітка на “суїцид”, він називає нещасливе кохання. Однак часто вдається з’ясувати, що це лише романтична завіса або просто вигадка. Справжньою причиною зазвичай є уражене самолюбство, брак цінної для даного підлітка уваги, страх упати в очах оточуючих, особливо однолітків, позбутися ореолу “обранця”. Звичайно, знехтувана любов, розрив, перевага суперника чи суперниці завдають відчутного удару по егоцентризму істероїдного підлітка, особливо якщо всі події розгортаються на очах приятелів і подруг. Сама ж суїцидальна демонстрація з переживаннями оточуючих, суєтою, швидкою допомогою, цікавістю випадкових свідків дає чимале задоволення істероїдному егоцентризму.

Властива істероїдам “втеча в хворобу”, зображення незвичайних таємничих захворювань набувають іноді в середовищі деяких підліткових компаній, які зокрема наслідують західних “хіппі”, нової форми, виражаючи прагнення потрапити в психіатричну лікарню і тим самим здобути у своєму середовищі репутацію незвичайності. Для досягнення цієї мети використовується розігрування ролі наркомана, суїцидальні погрози і, нарешті, скарги, почерпнуті з підручників психіатрії, причому різного роду деперсоналізаційно-дереалізаційні симптоми і циклічні коливання настрою користуються особливою популярністю.

Алкоголізація або вживання наркотиків у істероїдних підлітків також іноді носить демонстративний характер.

В істероїдних підлітків зберігаються риси дитячих реакцій опозиції, імітації й т.ін. Найчастіше доводиться бачити реакцію опозиції у

відповідь на втрату або зменшення звичної уваги з боку рідних, на втрату ролі сімейного кумира. Прояви реакції опозиції можуть бути тими ж, що й у дитинстві, – відхід у хворобу, спроби позбутися від того, на кого переключилася увага (наприклад, змусити матір розійтися з вітчимом, який з'явився в її житті), але частіше ця дитяча реакція опозиції виявляється підлітковими порушеннями поведінки. Випивки, знайомство з наркотиками, прогули, крадійство, асоціальні компанії призначаються для того, щоб просигналізувати: “Поверніть мені колишню увагу, інакше я зіб’юся зі шляху!” Реакція імітації може багато що визначати в поведінці істероїдного підлітка. Однак модель, обрана для наслідування, не повинна затуляти саму персону, яка наслідує. Тому для імітації обирається образ абстрактний або особа, яка користується популярністю серед підлітків, але не має безпосереднього контакту з даною групою (“кумир моди”). Іноді ж наслідування ґрунтується на збірному образі: у погоні за оригінальністю відтворюються карколомні висловлювання одних, незвичайний одяг інших, манера поводитися третіх і т.п.

Головна потреба: бути в центрі уваги, справляти враження.

Захисні механізми психіки – витиснення, придушення.

Особливості психокорекційних заходів. В індивідуальній роботі з такими підлітками необхідно поступово уточнювати реальні цілі їхньої діяльності, навчати їх довгострокового прогнозу та різноманітних засобів досягнення своїх цілей, без втручання у межі особистості іншої людини.

11. Нестійкий тип акцентуації

Німецький психіатр Е. Крепелін назвав представників цього типу невтримними, нестійкими (при подібності назв “лабільний” і “нестійкий” варто вказати на те, що перше стосується емоційної сфери, а друге – поведінки). К. Шнайдер³⁴ і Г. Штутте³⁵ більш підкреслили у своїх назвах нестачу волі (“безвладні”, “слабовільні”). Їхня безвільність виразно виступає, коли справа стосується навчання, праці, виконання обов’язків, повинностей, досягнення цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, суспільство. Однак у пошуку розваг представники цього типу також не виявляють напористості, а, скоріше, плывуть за течією.

³⁴ K.Schneider. Die psychopathischen Personaliteiten, 1923

³⁵ Реактивные психические расстройства / Герман Штутте. – Москва; Санкт-Петербург, 2002 // Психопатология детского возраста : хрестоматия : учебное пособие для студентов высших и средних педагогических, психологических и медицинских учебных заведений / ; Сост. А.Ю. Егоров. – Санкт-Петербург; Москва : Дидактика Плюс, 2002. – С. 234-238.

Особливості прояву акцентуації. Такий тип акцентуації часто спостерігається в дітей, що зазнали травми мозку. Тому до них потрібен особливо тактовний підхід. З дитинства вони неслухняні, непосидючі, всюди «стромляють свого носа», але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко піддаються впливу інших дітей.

Домінуючі риси: слабовілля, нездатність до вольових зусиль для виконання обов'язків, зобов'язань, досягнення цілей і виконання поставлених вимог; постійна тяга до розваг, задоволень і ледарства; байдужність до майбутнього: живе тільки сьогоднішнім; ухилення від труднощів і неприємностей; боягузтво і безініціативність; поверховість контактів; залежність від впливу оточуючих людей і власних спонук; ненадійність виконанні зобов'язань і обіцянок.

Особливості спілкування. Низький рівень контактності, мовчазність, похмурість, по можливості – улесливість та прислужливість, схильність до хамства, постійних конфліктів, не уникають суперечок з начальством, у сім'ї деспотичні та жорстокі, безладність і безцільність контактів; у групах однолітків схильні до ролі підручного для лідера; можуть бути в складі декількох груп, приймаючи правила і стиль поведінки кожної з них.

Особливості поведінки у конфліктах. Схильність до конфліктів, невротичних зривів, іноді в результаті діагностується психопатія. Цей тип особистості імпульсивний і недостатньо контролює себе. Поведінка такої людини є непередбаченою, вона поводить себе виключно агресивно, часто не замислюючись під час суперечок про етичні норми спілкування. Це тип самокритичний, у багатьох своїх невдачах схильний звинувачувати інших. Не може грамотно планувати свою діяльність чи планомірно втілювати заплановане в життя. Із попереднього досвіду не робить ніяких висновків.

Конфліктогенні ситуації: тверде підпорядкування дисциплінарним вимогам, особливо якщо це потрібно робити тривалий час; обмеження в спілкуванні з людьми, що допомагають розважатися; необхідність тривалих зусиль і концентрації сил на якійсь роботі; необхідність приймати конкретні рішення і нести за них відповідальність; гіперопіка, тотальний контроль.

Позитивні риси: у разі відсутності нападу гніву – добросовісність, любов до дітей, тварин. відкритість і товариськість; доброзичливість і послужливість; швидкість переключення в справах і спілкуванні; щира готовність виконати прохання.

Негативні риси: емоційність реакцій, злостивість і жорстокість, іноді з елементами садизму, застрягання афекту, інертність моторики і мислен-

ня, авторитарність, дратівливість, гарячкуватість, неадекватні спалахи гніву та злості з рукоприкладством, послаблений контроль за своїми діями (аморальна поведінка), безвільність, тяга до порожнього проведення часу і розваг; балакуність і хвастощі; угодовство; лицемірство і боягузтво; безвідповідальність; схильність до афективних спалахів і цілковитої розгальмованості при неможливості задовольнити свої потреби.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Фізична праця, атлетичні види спорту, через свою незлагодність часто міняють місце роботи. Підлітки цього типу виявляють підвищену схильність та тягу до розваг, причому не перебираючи, а також до неробства та ледарства. У них відсутні будь-які серйозні, у тому числі професійні інтереси. Вони майже не думають про своє майбутнє. Під впливом чергового захоплення може почати добре вчитися чи навпаки запускати заняття; на уроках відволікається, увага непостійна; домашні завдання виконує неохоче і нерегулярно; знання поверхневі і безсистемні. На роботі такий тип ненадійний, тому що в будь-який момент може підвести: за ним потрібний постійний і тактовний контроль.

Самооцінка. Самооцінка нестійких підлітків нерідко відрізняється тим, що вони приписують собі або гіпертимні, або конформні риси.

Психопатологічний ризик: захворювання на психопатію.

Для діагностики психопатичного типу характеру стан повинен відповідати щонайменше трьом з нижченаведених якостей або поведінкових стереотипів:

- 1) безсердечна байдужість до почуттів інших, нездатність до емпатії;
- 2) виразна і стійка безвідповідальність і нехтування соціальними нормами, правилами й обов'язками;
- 3) нездатність до підтримки стійких відносин при відсутності утруднень у їх встановленні;
- 4) вкрай низька фрустраційна толерантність і низький поріг появи агресивної, у тому числі насильницької поведінки;
- 5) відсутність усвідомлення своєї провини або нездатність виносити уроки з негативного життєвого досвіду, особливо покарання;
- 6) виражена схильність обвинувачувати оточення або пропонувати принагідні пояснення поведінці, яка призводить до конфлікту із суспільством;
- 7) постійна дратівливість.

Психологічний ризик. Схильні до алкоголізації, характерна реакція емансипації: вони вимагають від батьків не тільки свободи, але

й прав на матеріальні блага. Характерні: безініціативність, легке підпорядкування іншим, невміння довести справу до кінця, тяжіння до задоволень, бездіяльності. Трапляються втечі з уроків. Такі особи легко потрапляють у компанію асоціальних підлітків, рано починають курити, вживати спиртні напої, захоплюються азартними іграми, рано набувають сексуальний досвід. Вони нерідко полишають навчання, ніяка робота їх не приваблює, наслідують того, хто обіцяє негайні розваги. Схильні до бродяжництва, часто втікають з дому.

Підлітки нестійкої акцентуації схильні до афективних вибухів, сила яких ніяк не відповідає незначності приводу. Відбувається коротке замикання між сприйняттям та дією. Афекту або не стримується, або слабко стримується та не переробляється, швидко виливається у формі сильної розрядки, після якої настають жаль та каяття.

Головна потреба: фізіологічна (розрядка фізіологічних потягів та афективних переживань).

Захисні механізми психіки – проекція.

Особливості психокорекційних заходів. Треба навчити збудливого підлітка соціально схвалюваним засобам розрядки агресивного стану. Наприклад, відчувши в собі зростаюче роздратування, не «зривати зість» на оточуючих, а розрядитися шляхом рухової активності: бокс, біг, вибивання пилу з килима, забивання цвяхів тощо.

Дуже ефективною є скрита корекція, заснована на прищеплюванні позитивних рис характеру, формуванні стриманості та самоконтролю, переконанні користності позитивної поведінки.

12. Епілептоїдний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. З дошкільного віку виявляє недитячу ощадливість усього «свого»: іграшок, одягу й ін. Украй злостливо реагує на тих, хто намагається заволодіти його власністю. З початкових класів виявляє дріб'язкову скрупульозність і виражену акуратність.

Домінуючі риси: інтенсивність і інертність протікання психічних процесів, які виявляються в: любові до наведення свого і/чи підтримці вже сталого порядку, консерватизмі традицій, поглядів, переконань і цінностей, тугорухливості, в'язкості, докладності і ваговитості мови, повільності й обачності в прийнятті рішень, схильності до поступового накопичення сильного і тривалого тужливо-злісного настрою з наступною імпульсивною агресивною розрядкою на знайденому підходящому об'єкті, злопам'ятності завданої йому образи, заподіяного

збитку, невиконаної обіцянки і т.п. з наступною мстивістю, схильності до встановлення і дотримання ієрархії відносин влада-підпорядкування; високий енергізм і активність життєвої позиції; хворобливе ставлення до несправедливості; хоробрість і нерозсудливість в екстремальних ситуаціях.

Особливості спілкування. Любить усталений порядок у дружбі й спілкуванні; віддає перевагу спілкуванню зі старими друзями; не заводить випадкових знайомств; не терпить інакомислення; виконує всі зобов'язання дружби перед своїми друзями; дуже ревнивий: не прощає зради в дружбі і любові.

Особливості поведінки у конфліктах. Конфліктогенні ситуації: зміна і ламання усталених порядків і встановлених правил, особливо якщо це доводиться робити самостійно; жорстка конкуренція з боку таких же сильних і енергійних людей; обмеження можливості проявляти свій авторитет, свою владу над іншими людьми, у тому числі і над батьками; критика дій і глузування над його недоліками; повсякденна робота, що вимагає тривалих зусиль за відсутності можливості виділитися серед оточуючих; обмеження прав і інтересів; непослух йому осіб, які не є для нього авторитетами; зрада близької людини.

Позитивні риси: ощадливість і акуратність; ретельність; старанність і скрупульозність; пунктуальність і педантизм; надійність; уважність до свого здоров'я.

Негативні риси: егоцентризм і жорстокість; нетерпимість до інакомислення; нечутливість до чужого горя; надмірна вимогливість, що приводить до дратівливості у зв'язку з поміченою відсутністю в інших властивих йому позитивних рис; ревності і злопам'ятність.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Епілептоїдам у силу їхньої інертності та педантичності дуже допомагають заняття, які вимагають монотонності, точності, посидючості. Це перш за все різьблення, мозаїка, граверні роботи. Слід заохотити підлітків до цих видів діяльності, допомогти їм досягти успіху в них, підказати, що, коли їх охоплює почуття туги й злостивого настрою, найкраще зайнятися улюбленою справою. Відрізняються цілеспрямованістю, ретельністю і пунктуальністю в дотриманні і підтримці прийнятих іншими порядку, норм, правил і вимог; завдання виконують ретельно, акуратно і педантично.

Самооцінка. Самооцінка епілептоїдних підлітків носить однобокий характер. Як правило, вони мають схильність до похмурого настрою, свої соматичні особливості – міцний сон і труднощі пробуджень, любов ситно і смачно поїсти, силу і напруженість сексуального потягу, від-

сутність сором'язливості і навіть свою схильність до ревнощів. Вони виявляють обережність до незнайомого, прихильність до правил, акуратності і порядку, нелюбов до порожніх мріянь і бажання жити реальним життям. В іншому, особливо у взаєминах з навколишніми, вони уявляють себе значно більш конформними, ніж це є насправді.

Психопатологічний ризик. Картина епілептоїдної психопатії в частині випадків виявляється ще в дитинстві.

Психологічний ризик. Головними рисами епілептоїдного типу є схильність до дисфорій, і тісно пов'язана з ними афективна вибуховість, напружений стан інстинктивної сфери, що іноді сягає аномалії потягів, а також в'язкість, тугорухливість, важкість, інертність, які накладають свій відбиток на всю психіку, – від моторики й емоційності до мислення й особистісних цінностей. Дисфорії, які тривають години і дні, характеризуються злісно-тужливим забарвленням настрою, наростаючим роздратуванням, пошуком об'єкта, на якому можна зірвати злість. Афективні розряди епілептоїда лише на перший погляд здаються раптовими. Їх можна порівняти з розривом парового котла, який перед цим довго і поступово закипав. Привід для вибуху може бути випадковим, зіграти роль останньої краплі. Афекти не тільки дуже сильні, але й тривалі – епілептоїд довго не може охолонути.

Головна потреба – у владі. Потреба епілептоїдів у владі над іншими людьми, їхні садистські схильності можна переключити на альтернативні види діяльності, наприклад, спортивні ігри, єдиноборства, де можна «взяти гору» над супротивником.

У компанії підлітки такого типу претендують не просто на лідерство, а на роль владаря. У групі, де вони керують, такі підлітки установлюють свої тверді, майже суворі порядки, при чому їх особиста влада в таких групах тримається в основному на добровільній покірності інших чи на страхові. В умовах твердого дисциплінарного режиму вони почувають себе нерідко на висоті, уміють догодити начальству, домогтися визначених переваг, заволодіти посадами, що дають у руки владу, щоб далі встановити диктат над іншим.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично. Але при високому ступені розвитку епілептоїдної акцентуації психокорекційні заходи позитивних результатів не дають.

Захисні механізми психіки – проекція, сублімація, формування реакцій.

13. Конформний тип акцентуації

П. Б. Ганнушкін³⁶ влучно окреслив деякі риси цього типу – постійну готовність підкоритися голосу більшості, шаблонність, банальність, схильність до ходячої моралі, доброзвичайності, консерватизму, однак він невдало зв'язав даний тип з низьким інтелектом. У дійсності справа зовсім не в інтелектуальному рівні. Подібні суб'єкти нерідко добре вчаться, одержують вищу освіту, за певних умов з успіхом працюють.

Особливості прояву акцентуації. Головна межа – постійна і надмірна конформність у ставленні до свого безпосереднього звичного оточення. Життєве правило – думати “як усі”, чинити “як усі”, старатися, щоб усе було “як у всіх” – від одягу і манери поводитися до світогляду і думок з животрепетних питань.

Домінуючі риси: головна риса характеру осіб цього типу – постійна і надмірна конформність у ставленні до свого безпосереднього звичного оточення.

Особливості спілкування. Особистостям властиві недовіра і насторожене ставлення до незнайомих. Конформність поєднується з різкою некритичністю. Усе, що говорить звичне для них оточення, усе, що вони довідаються через звичний для них канал інформації, – це для них і є істина. І якщо через цей же канал починають надходити відомості, які явно не відповідають дійсності, вони, як і раніше, їх сприймають за чисту монету.

Особливості поведінки у конфліктах. Особистості цього типу нестійкі у своїх оцінках і думках, їм легко нав'язати свої думки. В середині самих себе – вони суперечливі. Їм характерна деяка непослідовність в поведінці, орієнтуються на ближню перспективу і миттєвий позитивний результат. Такі люди сильно залежать від думки оточуючих, прагнуть до компромісу, їм бракує сили волі. Вони не задумуються над наслідками своїх вчинків і причинами проступків інших.

Позитивні риси: доброта, простота.

Негативні риси: невміння відстояти свою точку зору, невпевненість у собі, залежність від думки інших, безініціативність.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Від ще однієї якості залежить їхній професійний успіх. Вони – неініціативні. Дуже гарні результати можуть досягатися на будь-якому рівні соціальних сходів, аби лиш робота, займана посада не вимагали постійної особистої ініціативи. Якщо саме цього від них вимагає ситуація, вони

³⁶ Ганнушкін П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система-тика. — 1933.

дають збій на будь-якій, самій незначній посаді, витримуючи набагато більш висококваліфіковану і навіть напружену роботу, якщо вона чітко регламентована.

Самооцінка. Самооцінка характеру конформних підлітків може бути непоганою.

Психологічний ризик. У гарному оточенні – це непогані люди і непогані працівники. Але потрапивши в погане середовище, вони згодом засвоюють усі його звичаї і звички, манери і правила поведінки, як би все це не суперечило попередньому досвіду і яким би згубним не було для подальшого життя. Хоча адаптація у них спочатку відбувається досить важко, але коли вона відбулася, нове середовище стає таким же диктатором поведінки, яким раніше було колишнє. Тому конформні підлітки “за компанію” легко спиваються, можуть бути втягнені в групові правопорушення. Позбавлені власної ініціативи, конформні підлітки можуть бути втягнені в групові правопорушення, в алкогольні компанії, підбиті на втечу з дому або нацьковані на розправу з чужинцями.

Головна потреба – у приналежності.

Захисні механізми психіки – придушення, сублімація, формування реакцій.

14. Шизоїдний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Найбільш істотною рисою даного типу вважається замкнутість, відгородженість від навколишнього, нездатність або небажання налагоджувати контакти, зниження потреби в спілкуванні. Поєднання суперечливих рис в особистості й поведінці – холодності й витонченої чутливості, упертості й піддатливості, настороженості й легковір'я, апатичної бездіяльності й напористої цілеспрямованості, нетовариськості й несподіваної настирливості, сором'язливості й безтактності, надмірних прихильностей і невмотивованої антипатії, раціональних міркувань і нелогічних вчинків, багатства внутрішнього світу й безбарвності його зовнішніх проявів – усе це змушує говорити про відсутність “внутрішньої єдності”. Г. Аспергер звернув увагу на нестачу інтуїції як на головну рису цього типу характеру. Під інтуїцією тут варто розуміти насамперед користування неусвідомленим минулим досвідом.

Домінуючі риси. Стрижнева характеристика даного типу характеру – відхід у себе (підвищена інтровертованість) з глибокою нездатністю до встановлення значимих, емоційних міжособистісних відносин. Замкнутість – їх основна особистісна риса.

Особливості спілкування. Їх не можна назвати зовсім беземоційними – холодність і неприступність у спілкуванні з людьми може поєднуватися із сильною прив'язаністю до тварин. Їх може відрізняти пристрасна захопленість якою-небудь негуманітарною наукою, наприклад, математикою або астрономією, де вони спроможні подарувати світові творчі ідеї високої цінності. У висловлюваннях може звучати несподівана теплота до людей, яких вони мало знають або дуже давно не бачили.

Його другом може бути людина, як правило, старша за нього, що розуміє і приймає його таким, який він є; у ставленні до друга часто стає настирливим, докучливим, вимагаючи особливої уваги до себе.

Особливості поведінки в конфліктах. У підлітків цього типу найбільш істотною рисою є замкнутість, вони нерідко демонструють зовнішню байдужність до інших людей, відсутність до них інтересу. В особистісних взаємовідносинах вони дволикі й недовірливі, схильні до раптових розривів контактів. Вони погано розуміють стани інших людей, їх переживання, не вміють співчувати. Їх внутрішній світ найчастіше наповнений різними фантазіями, особливими захопленнями. У зовнішньому прояві своїх почуттів вони досить стримані, не завжди зрозумілі для оточення, насамперед для своїх однолітків, так що їх, як правило, не дуже люблять.

Шизоїдні особистості – це амбівалентні конфліктні особистості, що відзначаються “психостенічними пропорціями” між холодністю і брутальністю, з одного боку, та надчутливістю – з іншого.

Конфліктогені ситуації: зміна усталених стереотипів, звичок поведінки, які склалися; необхідність налагоджувати неформальні контакти з оточенням, навіть з близькими людьми; необхідність душевної розмови; необхідність керувати іншими людьми; необхідність виконання інтелектуальної роботи за заздалегідь спланованими схемами і правилами; групова і колективна діяльність; вторгнення сторонніх людей у його внутрішній світ.

Позитивні риси: небагатослівність і серйозність; неметушливість і невибагливість; стійкість інтересів; продуктивність і талановитість генерованих ідей без турботи про їх упровадження.

Негативні риси: замкнутість; емоційна холодність; безстрасність; егоїзм, черствість і байдужість до чужого лиха через нездатність його відчувати; самолюбство і ранимість при критиці його системи поведінки; малоактивність і малоенергійність при інтенсивній роботі.

Сфера інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Їм властива зачарованість неживими об'єктами і метафізичними конструк-

ціями, які привернули їхній інтерес. Характерна частина захопленість різними філософіями, ідеями удосконалення світу, схемами побудови здорового способу життя (за рахунок незвичайних дієт, спортивних занять), особливо якщо для цього не треба безпосередньо мати справу з іншими людьми.

Захоплення нерідко відзначаються незвичайністю, силою і стійкістю. Найчастіше це інтелектуально-естетичні хобі. Більшість шизоїдних підлітків любить книги, вони поглинають їх запоем, читанню віддають перевагу перед усіма іншими розвагами. Вибір для читання може бути строго вибіркоким – тільки певна епоха з історії, тільки певний жанр літератури, певний напрям у філософії і т.п. Взагалі в інтелектуально-естетичних хобі вражає примхливість вибору предмета. У сучасних підлітків це можуть бути захоплення санскритом, китайськими ієрогліфами, давньоєврейською мовою, змальовуванням порталів соборів і церков, генеалогією дому Романових, органною музикою, зіставленням конституцій різних держав і різних часів тощо. Усе це ніколи не робиться напоказ, а тільки для себе. Захопленнями діляться, якщо зустрічають щирий інтерес. Часто притаюють їх, боячись нерозуміння і глузувань. При менш високому рівні інтелекту й естетичних домагань справа може обмежитися менш вишуканими, але не менш дивними предметами захоплень.

На другому місці стоять хобі мануально-тілесного типу. Незграбність, незручність, негармонійність моторики, нерідко приписувана шизоїдам, зустрічається далеко не завжди, а завзяте прагнення до тілесного вдосконалення може згладити ці недоліки. Систематичні заняття гімнастикою, плавання, велосипед, вправи йогів поєднуються зазвичай з відсутністю інтересу до колективних спортивних ігор. Місце групових захоплень можуть займати самотні багатогодинні піші чи велосипедні прогулянки. Деяким шизоїдам добре даються тонкі ручні навички – гра на музичних інструментах, прикладне мистецтво – усе це також може скласти предмет захоплень.

У навчанні може бути здібним і навіть талановитим, але вимагає індивідуального підходу, тому що відрізняється особливим баченням світу, своєю, оригінальною точкою зору на звичайні предмети і явища; може займатися багато, але не систематично, тому що йому важко дотримуватися загальноприйнятих вимог, які ще й не відповідають ним самим придуманим схемам; при оцінці педагогом суті результатів роботи, а не формального дотримання обов'язкових правил, може виявляти свій талант, тому що здатний вирішувати завдання різними оригінальними способами; у противному разі інтерес до предмета падає. Із шизоїдів виходять гарні раціоналізатори, винахідники, науковці, теоретики.

Самооцінка. Самооцінка шизоїдів відзначається констатацією того, що пов'язане із замкнутістю, самотністю, труднощами контактів, нерозумінням з боку навколишніх. Ставлення до інших проблем оцінюється набагато гірше. Суперечливості своєї поведінки вони зазвичай не помічають або не надають їм значення. Люблять підкреслювати свою незалежність і самостійність.

Для діагностики шизоїдного розладу особистості стан повинен відповідати щонайменше чотирьом з нижченаведених якостей або поведінкових стереотипів:

- 1) лише деякі види діяльності приносять радість;
- 2) емоційна холодність, дистанційованість або сплосчений афект;
- 3) знижена здатність до вираження теплих, ніжних почуттів або гніву до оточення;
- 4) зовнішня байдужність до похвали і критики з боку оточення;
- 5) знижений інтерес до сексуального досвіду (з урахуванням віку);
- 6) майже постійне переважання усамотненої діяльності;
- 7) надмірна заглибленість у фантазування й інтроспекцію;
- 8) відсутність близьких друзів (у кращому разі не більше одного) або довірливих відносин і небажання їх мати;
- 9) виражене недостатнє врахування соціальних норм і вимог, часті ненавмисні відступи від них.

Психологічний ризик. У шизоїдів високий ризик прихильності до наркотиків і алкоголю з метою одержання задоволення.

Головна потреба: в особистій безпеці.

Особливості психокорекційних заходів: при психотерапії досягають переробки актуальних конфліктів для поліпшення контактності.

Захисні механізми психіки – інтелектуалізація, раціоналізація, формування реакцій.

При проведенні допиту слід орієнтуватися на ці акцентуації характеру та темпераменту та застосовуючи ці знання, ефективно добирати певні «ключики» до підлітка для встановлення психологічного контакту з ним.

Додаток 1. Памятка для проведення допиту дитини

ОСНОВНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для ефективного проведення опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства чи експлуатації, важливо дотримуватися таких рекомендацій:

1. Допит повинен бути послідовним та проводитись у кілька етапів:
 - збирання історії та фактів;
 - розмова з дитиною: фаза 1 – побудова взаєморозуміння; фаза 2 – введення в завдання (10 хвилин); фаза 3 – розмова про випадок насильства (20 – 30 хвилин); фаза 4 – завершення роботи з дитиною (10 хвилин);
 - розмова з сім'єю.

2. Важливо дотримуватись оптимальної тривалості проведення допиту залежно від вікових та інших індивідуальних можливостей дитини.

Для проведення допиту дітей дошкільного віку варто обмежитися 20 – 30 хвилинами, зважаючи на здатність дітей цього віку лише ненадовго зосереджувати свою увагу. Діти шкільного віку звикли зосереджувати увагу протягом 45 хвилин. З урахуванням необхідних перерв та емоційної складності теми для опитуваної дитини тривалість проведення допиту не повинна перевищувати 1 години.

3. Допит потрібно проводити в спеціально обладнаному приміщенні («зелена кімната»), у комфортній для дитини обстановці.

4. Бажано обмежити кількість осіб, які проводять допит дитини. Найкраще, щоб опитування проводив один експерт, який володіє необхідними навичками та методиками, бажано психолог чи соціальний педагог. У разі, якщо опитування проводить слідчий, обов'язкова присутність кваліфікованого психолога або соціального педагога.

5. Усім іншим фахівцям, а також законним представникам дитини, краще перебувати в робочому приміщенні та спостерігати за проведенням допиту через скло позавізуального спостереження. Якщо у фахівців є запитання чи зауваження, вони можуть переказати психологу під час перерви або через спеціальні засоби спілкування.

6. Допит дитини повинен бути зафіксований у протоколі.

7. Допит необхідно записувати за допомогою відео-запису, який дозволить уникнути повторних допитів дитини правоохоронними органами.

8. Для покращення комунікації з дітьми, особливо дошкільного віку, рекомендується використовувати допоміжні комунікаційні засоби (іграшки, малюнки, анатомічні малюнки та ляльки тощо).

Список використаних джерел

1. Агрессия у детей и подростков : учеб. пособие / под ред. Платоновой Н.М. – СПб. : Речь, 2004 – 336 с.
2. Бедь В.В. Юридична психологія : навч. посіб. / В.В.Бедь. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.
3. Блейхер В. М., Крук И. В.. Толковый словарь психиатрических терминов. – М., 1995.
4. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. [Електронний ресурс] / Н.П. Волкова. – К.: Вид. центр «Академія»., 2001. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/pedagogics/volkova_pedagogika/zmist.htm //– Назва з екрана.
5. Воспитательная программа по предупреждению насилия над детьми: руководство для родителей и воспитателей / под ред. Н.К. Асановой. – М., 1997.
6. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, система-тика. — 1933.
7. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. / Н.Ю.Максимова, Л.А.Мороз, Л.І.Мороз, С.І.Яковенко; за ред. С.І.Яковенка. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – 200 с.
8. Ковальов В. В., Психиатрия детского возраста / підруч. / В.О. Коновалов. – М., 1979.
9. Коновалова В. О. Юридична психологія : підруч. / В.О. Коновалова, В.Ю, Шепітько. – 2-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
10. Конюхов Н. І. Словник-довідник з психології. М., 1996.
11. Коченов М. М. Психологія допиту малолітніх свідків [Електронний ресурс] / М.М. Коченов, Н.Р. Осипова. – Режим доступу : <http://www.dnu.dp.ua/metodi/fpsih/>
12. Кречмер Е. Медицинская психология, М.–Л., 1927.
13. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
14. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко // Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 288 – 318.

15. Леонгард К. Акцентуированные личности : пер. с нем. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544 с.

16. Методи та прийоми цілеспрямованого психологічного впливу при оперативному опитуванні / В. Д. Берназ, С. М. Мельник, Г. В. Подройко, О. М. Хлівний, О. М. Цільмак // Методичні рекомендації. – Одеса: РВВ., 2007. – с. 71

17. Образцов П.И. Методы и методология психо-педагогического исследования / П.Н. Образцов. – СПб. : Питер, 2004. – 268 с.

18. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу / за ред. Петрашук О.П. та Цушка І.І. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 248 с.

19. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали комерційної сексуальної експлуатації: самовчитель для спеціалістів / Стефані Ділані, Колін Котеріл. – К. : 2004. – 64 с.

20. Райх В. Анализ личности. – М.: КСП; СПб.: Ювента, 1999. – 333 с. Г.Е. Сухарева. Клинические лекции по психиатрии детского возраста Т.2, М., 1959.

21. Реактивные психические расстройства / Герман Штутте. – Москва; Санкт-Петербург, 2002 // Психопатология детского возраста : хрестоматия : учебное пособие для студентов высших и средних педагогических, психологических и медицинских учебных заведений / ; Сост. А.Ю. Егоров. – Санкт-Петербург; Москва : Дидактика Плюс, 2002. – С. 234-238.

22. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина – СПб : Питер, 2001. – 272 с: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).

23. Туриніна О.Л. Практикум з психології : навч. посіб. / О.Л. Туриніна. – К. : МАУП, 2007. – 328 с.

24. Ундойч У., Стеллер Г., Эсплин П. Оценка валидности утверждений (диагностика правды).

25. Швед О.В. Інтерв'ювання дітей – жертв і свідків сексуального та домашнього насильства / О. В. Швед // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2008. – № 4. – С. 130 – 140.

26. “Як опитувати дитину”: Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / Авт.-упорядн.: А. Будзинська; Переклад: Л.Кухарська; Адаптація до кримінально-процесуального законодавства України: Г. Хримова. – К. – 2009. – 64 с.

27. A Trauma Life-Span Narrative Approach to Promote the Recovery of Children and their Families Growing up in a Climate of Violence, Neglect

and Abuse, Arnon Bentovim, European Conference of ISPCAN, November 2007.

28. Bühler Ch. Das Seelenleben des Jugendlichen. 4. Aufl., 1927

29. Children as witnesses: sexual abuse and domestic violence by Francien Lamers Winkelman and Suzanna Terhorst, Kinder-en Jeugd traumacentrum, the Netherlands, European Conference of ISPCAN, November 2007

30. Memorandum of Good Practice on Video Recorded Interviews with Child Witnesses for Criminal Proceedings [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nationalarchives.gov.uk/ERORecords/HO/41-5/1/prgpubs/fprs115.pdf>

31. Schneider, K. Die psychopathischen Persönlichkeiten, 1923

32. Seager, P. Would I Lie to You? Deception Detection in Relationships, at Work and in Life, 2008

33. Steller, M. i Köhnken, G. Criteria-based statement analysis. U: Raskin, D.C. Psychological methods in criminal investigation and evidence. New York: Springer Publishing Company 217 – 245, 1989

Словник термінів та скорочень

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до інших.

Астенія, астентичність – психічний стан, який супроводжується підвищеною стомлюваністю, з частою зміною настрою, дратівливістю, розладами сну.

Афект – сильний і відносно короткотривалий емоційний стан, який виникає внаслідок різких змін життєвих обставин, стресових подій, та супроводжується змінами у роботі внутрішніх органів та порушення сприйняття, свідомості людини. В цьому стані людина концентрується лише на обставинах, які викликали цей стан та на нав'язаних таким чином діях. Можливі провали в пам'яті.

Гіперкомпенсація – особлива компенсація, при реалізації якої не просто відбувається позбавлення від почуття неповноцінності, але досягається якийсь результат, що дозволяє зайняти домінуючу позицію по відношенню до інших. **Компенсація** – прагнення людини усунути зі свідомості комплекс неповноцінності за рахунок цілеспрямованого розвитку фізичних чи психічних нами функцій, що призводять до переживання почуття адекватності.

Гіперпротекція – надмірна опіка над дітьми.

Гіпертимія – підвищений радісний настрій з посиленням потягів і невтомною діяльністю, пришвидшенням мислення і мови, веселістю, почуттям переваги у здоров'ї, витривалості, силі; коли все сприймається в рожевому світлі, над усім панує оптимізм. Протилежний стан – гіпотимія.

Делінквентність – (від лат. «провинність», «проступок») – протиправна поведінка особистості – діяльність особи, яка відхиляється від загально прийнятих у даному суспільстві та у даний час законів, норм, які загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку та у крайньому їхньому прояві підлягають кримінальній відповідальності.

Депресія – психічний стан, який супроводжується негативним емоційним фоном, змінами мотиваційної сфери, пізнавальних уявлень і з загальною пасивністю поведінки, душевне гноблення. Особа під час депресії переживає важкі, болісні емоції – пригніченість, тугу, відчай.

Дистимність – емоційний стан, який супроводжується пригніченим настроєм та зниженням мотивації, який виникає без очевидної причини.

Дисфорія – емоційний стан, який супроводжується пригніченим настроєм, дратівливістю з підвищеною чутливістю до будь-якого зовнішнього подразника, запеклістю і вибуховістю.

Ейфорія – емоційний стан, який супроводжується підвищеним настроєм, почуттям задоволеності, пасивною радістю у поєднанні з уповільненням мислення.

Екзальтований, екзальтованість – тип акцентуації характеру, для якого характерно мати великий діапазон настрою, за якого особа захоплюються чимось радісним і так само легко впадають у відчай.

Експлозивність – реакція гніву, ненависті з агресивним поведінням.

Екстравертність – тип характеру/акцентуація особистості, яка властива особам, спрямованим на зовнішній світ, інших людей. Такі люди є досить емоційними, активними, енергійними.

Емпатія – емоційний спосіб розуміння іншої людини, коли домінує сприйняття її внутрішнього світу. Здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей. До складу емпатії входить співчуття та співпереживання.

«Зелена кімната» – спеціально обладнана кімната, призначена для опитування дітей, які постраждали чи стали свідками сексуального насильства або експлуатації, за допомогою спеціальних методик, дружніх до дитини.

Іпохондрія – надмірна увага до свого здоров'я, страх перед невиліковними хворобами. При іпохондрії людина переоцінює важкість менш серйозного захворювання або переконана у тому, що вона страждає важким недугом.

Інтелектуалізація – захисний механізм психіки людини (концепція З.Фрейда) – спроба вийти з емоційно загрозливої ситуації шляхом обговорення її змісту в абстрактних, інтелектуалізованих термінах.

Інтермісія – стан між нападами психічної хвороби, що близький до одужання.

Інфантилізм – збереження в психіці та поведінці дорослого особливостей, характерних для дитячого віку.

Комерційна сексуальна експлуатація дітей – використання дитини для задоволення статевої пристрасті будь-яким способом з

оплатою цього або без такої з метою отримання прибутку або будь-якою іншою корисливою метою.

Лабільність (від лат. *Labilis* – сковзаючий, несталий) – функціональна рухливість нервової та м'язової тканини, що характеризується найбільшою частотою, з якою тканина може збуджуватись у відповідь на подразнення.

Лабільність психічних станів – здатність до швидкої зміни психічного стану.

Маніакально-депресивний психоз – психічне захворювання, що протікає у формі депресивних і маніакальних фаз, розділених інтермісіями, тобто станами з повним зникненням психічних розладів і зі схоронністю преморбідних властивостей особистості.

Насильство щодо дитини – дія або бездіяльність, які завдають шкоди як фізичному, так і психічному здоров'ю, принижують почуття честі та гідності дитини.

Неврастенія – психопатологічний синдром, який виражається в розладі нервової системи, підвищеній стомлюваності, дратівливості, безсонні, головних болях тощо.

Невротична реакція – дії особи під час загострення неврастенії, викликані певними факторами.

Невротична депресія – довготривалий емоційний стан (не менше 2 років), за якого в людини постійно зберігаються симптоми, характерні для стану депресії, проте не у важкій формі.

Обсесивно-компульсивний розлад (від англ. *obsession* – «одержимість ідеєю» і англ. *compulsion* – «примус») – невроз нав'язливих станів – психічний розлад. Може мати хронічний, прогресуючий або епізодичний характер. При такому розладі у хворого мимоволі з'являються нав'язливі, заважаючі або лякаючі думки (обсесії). Він постійно і безуспішно намагається позбутися від викликаної думками тривоги за допомогою настільки ж нав'язливих і утомливих дій (компульсія). ОКР характеризується розвитком нав'язливих думок, спогадів, рухів і дій, а також різноманітними патологічними страхами (фобіями).

Параноїдальна самооцінка – нестабільна сомооцінка, характерна для осіб з параноїдальним характером/акцентуацією.

Преморбідний стан – стан організму та особистості до захворювання.

Придушення (репресія) – захисний механізм психіки людини, для якого характерний процес виключення зі сфери свідомості думок, почуттів, бажань та потягів, які завдають болю, сорому або відчуття

провини. Дією цього механізму можна пояснити багато випадків забування людиною виконання якихось обов'язків, які, як виявляється при докладнішому розгляді, для неї неприємні. Часто придушуються спогади про неприємні події.

Проекція – захисний механізм психіки людини, для якого характерне неусвідомлене перенесення, приписування своїх власних відчуттів, уявлень, бажань, думок, потягів, а також часто “ганебних” неусвідомлених прагнень іншим людям.

Психоз – хворобливий психічний стан.

Психастенія – хворобливий стан, який виражається в крайній нерішучості, непевності в собі, схильності до нав'язливих думок, вразливості.

Психокорекція – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку чи поведінки людини з допомогою спеціальних заходів психологічного впливу.

Психопатизація – процес, внаслідок якого формуються психопатоподібні стани – такі, при яких зміни особистості відображають лише зовнішньою схожістю психічної патології в рамках різних нозологій або поведінки, що відхиляється, не вичерпуючи клінічної картини в цілому.

Психопатологічний ризик – ризик виникнення психопатології.

Раціоналізація – захисний механізм психіки людини, для якого характерне несвідоме прагнення індивіда до раціонального обґрунтування своїх ідей і поведінки навіть в тих випадках, коли вони ірраціональні

Реактивні психози – психотичні стани, що розвиваються внаслідок певної конфліктогенної ситуації.

Ригідність – складність або нездатність перебудовуватися при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини. У пізнавальній діяльності ригідність виявляється в повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності; в емоційному житті – у залякlostі, млявості, нерухливості почуттів; у поведінці – у негнучкості, інертності мотивів поведінки та морально-етичних вчинків при цілковитій очевидності їх неадекватності.

Сексуальне насильство щодо дітей – контакт чи взаємодія між дитиною та старшим за неї або дорослим, коли дитина використовується як об'єкт задоволення сексуальних потреб.

Сенситивність – навички розуміти емоції інших людей.

Субдепресія (субдепресивна фаза) – стан легко вираженої депресії, що характеризується пригніченим настроєм, песимістичній оцінкою подій і зниженням працездатності.

Сублімація – захисний механізм психіки людини, що виявляється у заміні людиною однієї потреби, важливішої, але такої, яку не повністю можна задовольнити, менш значущою.

Суїцидальна поведінка – зумовлене різними причинами прагнення до самогубства.

Фрустрація – негативний емоційний стан, що виникає внаслідок реальної або уявної перешкоди, на шляху до досягнення мети. Внутрішній конфлікт особистості між її спрямованістю й об'єктивними можливостями, з якими особистість не згодна.

Циклотимія – легкий ступінь маніакально-депресивного психозу.

**«Зелені кімнати»:
Психолгічні особливості організації роботи з дітьми**

Методичні рекомендації

Загальна редакція:

О.М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор
К. Б. Левченко, доктор юридичних наук, професор

Літературна редакція:

М.М. Ілляш

Упорядник:

Н.П. Бочкор

Обкладинка:

В.Кирильчук

Комп'ютерна верстка:

Н. Тілікіна

Підписано до друку _____ р. Формат 60х84/16. Папір офс.
Гарнітура Helios. Ум. друк. арк. 6,5. Фіз. друк. арк. 7.
Тираж ____ пр. Зам. № ____

Надруковано у друкарні ТОВ «Агентство «Україна»
01034, м. Київ, вул. Гончарова, 55, оф. 60
(Свідоцтво про реєстрацію серії ДК № 265 від 30.11.2000 р.)